

تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی کشور پاکستان در سیاست‌های دفاعی ایران (مطالعه موردی عوامل نظامی)

مهدی مهدوی زاده
علی اصغر اسماعیل روشن^۱

چکیده:

واژه ژئوپلیتیک کمی بیش از یک قرن است که در ادبیات و گفتمان بین‌المللی توسط سیاسیون برای بیان نظرات در عرصه روابط بین‌الملل مورد استفاده قرار می‌گیرد و در طول این زمان فراز و نشیب‌های زیادی به خود دیده است. در کشور ایران پس از وقوع انقلاب اسلامی شعار «نه شرقی، نه غربی» بیانگر اتخاذ سیاست دفاعی مستقل از جانب بنیان‌گذار انقلاب (ره) با الهام از اهداف الهی مکتب اسلام بود و به همین خاطر اندیشمندان راهبردهای نظامی را بر آن داشت که با تعمق بیشتری علم ژئوپلیتیک و زیرشاخه‌های آن را به‌منظور تدوین سیاست‌های دفاعی مورد نیاز کشور مدنظر قرار دهند. هدف تحقیق عبارتست از «تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی کشور پاکستان در سیاست‌های دفاعی ایران (مطالعه موردی عوامل نظامی)» بوده و پژوهش حاضر از نوع کاربردی و از نظر روش توصیفی-تحلیلی است. جامعه آماری این تحقیق ۶۰ نفر و به صورت تمام شمار بوده و نتایج به دست آمده عبارتست از «سیاست‌های دفاعی، امنیتی و توسعه توانمندی‌های نظامی؛ قدرت نظامی و توان کمی و کیفی نیروهای مسلح؛ تأسیسات و صنایع نظامی و قراردادهای پیمان‌های دفاعی کشور پاکستان در سیاست‌های دفاعی ایران تأثیر داشته است».

کلیدواژه: ژئوپلیتیک، سیاست‌های دفاعی، پاکستان، عوامل نظامی

جستار گشایی

جمهوری اسلامی ایران از نظر موقعیت جغرافیایی و تعدد همسایگان با علایق و فرهنگ‌های متفاوت در شرایط ژئوپلیتیکی ویژه‌ای قرار دارد. در چنین وضعیتی، دستیابی به سیاست‌های دفاعی متناسب با هر یک از همسایگان در منطقه، امری ضروری به نظر می‌رسد. کشور پاکستان به دلیل خصوصیات جغرافیایی همواره موردتوجه قدرت‌های جهانی می‌باشد و هم‌اکنون نیز تحت تأثیر حضور قدرت‌های منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای در حوزه ژئوپلیتیکی‌اش، منازعات و بحران‌های قومی در منطقه و بحران افغانستان و هند قرار دارد، بنابراین بررسی عوامل ژئوپلیتیک این کشور در تدوین سیاست‌های دفاعی کشور ما ضرورت دارد. این کشور به لحاظ موقعیت ژئوپلیتیک خود، دارای اهمیت و حساسیت ویژه‌ای است، به‌نحوی که عواملی چون واقع شدن آن در این منطقه جغرافیایی، نحوه تعامل با همسایگان و مواضع این کشور آثار مستقیمی بر شکل‌گیری موازنه قوا در منطقه دارد. (مینایی، ۱۳۸۶: ۲۲۳) بنابراین با توجه به تحولات اخیر در منطقه، تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی پاکستان در تدوین سیاست‌های دفاعی جمهوری اسلامی ایران ناشناخته می‌باشد و به روشنی نمی‌دانیم عوامل ژئوپلیتیکی کشور پاکستان چه تأثیری در تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران دارند. هدف محقق از این تحقیق بررسی تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی کشور پاکستان و نوع تأثیر این عوامل بر سیاست‌های دفاعی کشور ایران (مطالعه موردی عوامل نظامی) را مورد کنکاش قرار دهد؛ و سؤال تحقیق عبارتست از اینکه «مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار ژئوپلیتیکی کشور پاکستان در سیاست‌های دفاعی ایران (مطالعه موردی عوامل نظامی) کدامند؟» از طرفی افزایش آمادگی رزمی و توان دفاعی با الهام از آموزه‌های دینی به‌عنوان مبنایی برای اجرای تکلیف دینی در نیروهای مسلح و ضرورت دستیابی به یک قدرت دفاعی مناسب برای کسب مزیت رقابتی در منطقه است لذا این تحقیق از جهات مختلفی؛ اولاً شناخت مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی کشور پاکستان و ثانیاً تأثیرگذاری با درجات مختلف این عوامل در انتخاب سیاست‌های دفاعی جمهوری اسلامی ایران، ثالثاً «تأثیر و تأثیری که این دو از هم می‌پذیرند، از اهمیت بالایی برخوردار است از سوی دیگر با توجه به جایگاه و تأثیرات فراوان شناخت و تحلیل عملی عوامل ژئوپلیتیک کشور پاکستان و تأثیر آن در تدوین سیاست‌های دفاعی جمهوری اسلامی، ایران قطعاً می‌تواند، به ما این امکان را بدهد تا به‌پیش بینی آینده موردنظر پردازیم و به مسئولان نظامی و امنیتی این امکان را می‌دهد که در سیاست‌های دفاعی در مقابل کشور پاکستان، بهترین تصمیمات را اخذ نمایند. پژوهش حاضر از نوع کاربردی و از نظر روش توصیفی-تحلیلی است. جامعه آماری این تحقیق ۶۰ نفر شامل مدیران ارتش و اساتید دانشکده علوم و فنون فارابی و دانشجویان کارشناسی ارشد حفاظت و پدافند غیرعامل که حداقل مدرک کارشناسی دارند تشکیل شده؛ و در حوزه دفاعی و امنیتی حداقل ۲۰ سال سابقه فعالیت داشته است و چون جامعه آماری کمتر از ۱۰۰ نفر بوده حجم نمونه به صورت تمام شمار اقدام گردیده است

نام مرکز	تعداد	حجم نمونه
----------	-------	-----------

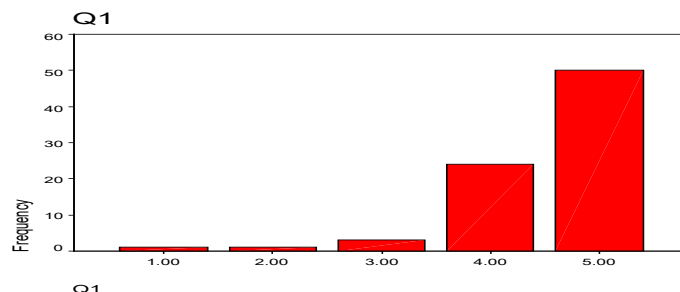
مدیران ارتش	۳۰	۳۰
اساتید دانشکده در حوزه جغرافیا	۱۵	۱۵
دانشجویان کارشناسی ارشد پدافند غیرعامل	۱۵	۱۵
جمع کل	۶۰	۶۰

شاخص‌های آماری

N	Valid	۴۰
	Missing	.
Mean		۴۵۳۱۶
Std. Error of Mean		.۰۸۴۱۹
Median		۵,۰۰۰
Mode		۵,۰۰
Std. Deviation		.۷۴۸۲۵
Variance		۵۵۹۸۸
Skewness		-۲,۱۸۳
Std. Error of Skewness		.۲۷۱
Kurtosis		۶,۴۸۷
Std. Error of Kurtosis		۵۳۵
Range		۴,۰۰
Minimum		۱,۰۰
Maximum		۵,۰۰
Sum		۳۵۸,۰۰

جدول توزیع فراوانی

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	۱,۰۰	۳۰	۱,۳	۱,۳	۱,۳
	۲,۰۰	۱۵	۱,۳	۱,۳	۲,۵
	۴,۰۰	۱۵	۳۰,۴	۳۰,۴	۳۶,۷
	Total	۶۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	

داده‌های جدول (جدول شاخص‌های آماری) نشان می‌دهد که میانگین، میانه و انحراف استاندارد توزیع به ترتیب ۴,۵۳,۵ و ۷۴ است. توزیع از کجی منفی زیاد برخوردار بوده و در نقطه اوج خود نسبت به توزیع نرمال دارای پرمادگی زیاد است. کمینه و بیشینه نمرات نیز بین ۱ تا ۵ در نوسان است. توزیع مربوط به فراوانی نیز نشان می‌دهد که ۹۳,۷ درصد پاسخ‌دهندگان در حد زیاد و خیلی زیاد نسبت به محتوای سؤال اصلی نظر مساعدی دارند.

جدول آزمون خی دو

	Observed N	Expected N	Residual
۱,۰۰	۳۰	۱۵,۸	-۱۴,۸
۲,۰۰	۱۵	۱۵,۸	-۱۴,۸
۴,۰۰	۱۵	۱۵,۸	۸,۲
Total	۶۰		

Test Statistics

	Q1
(Chi-Square(a)	116.380
Df	4
.Asymp. Sig	.000.

داده‌های جدول ۴-۳ نشان می‌دهد که ارزش خی دوی مشاهده شده (۱۱۶,۳۸) در درجه آزادی ۴ معنی‌دار است در نتیجه استنباط می‌شود توان کمی و کیفی نیروهای مسلح کشور پاکستان با قدرت هسته‌ای این کشور مهم‌ترین شاخص‌های در سیاست‌های دفاعی ج. ا. باید مورد توجه قرار گیرد. پیشنهاد تحقیق:

۱- عنوان رساله: «بررسی تأثیر ژئوپلیتیک پاکستان بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران و تبیین راهبردهای مناسب آن»

نتیجه تحقیق: در مجموع محقق به این نتیجه رسیده است که پیوندهای ژئوپلیتیکی و الگوی روابط استراتژیک پاکستان در منطقه و فرا منطقه بر امنیت ملی ج. ا. ا در ابعاد ژئوپلیتیک، ژئواستراتژیک، ژئوکالچر و ژئو اکونومیک تأثیرات متفاوتی را ایجاد می‌نماید ۲- عنوان رساله: «علاقه ژئوپلیتیکی و استراتژی ملی (مورد: ایران نسبت به آسیای مرکزی)» سید محمود رضا شمس دولت‌آبادی نتیجه تحقیق: محقق تلاش نموده است تا با الگو قرار دادن مدل مفهومی ابداعی خود و تحلیل رقابت‌های بازیگران سطوح مختلف قدرت و تجانس‌های ساختاری بین آن کشورها (کشورهای آسیای مرکزی و از جمله افغانستان) و ایران؛ در نهایت با دید واقع‌بینانه نقش‌آفرینی رقبای ج. ا. ا. را محدود کرده و با تدوین خط‌مشی‌ها و کدهای ژئوپلیتیکی ج. ا. ا. به صورت حقیقی و کارکردهای واقعی، علائق ژئوپلیتیکی را برای نقش‌آفرینی پرورش داده و به عنوان فرصت‌های محیط خارجی به منظور بهره‌برداری در فرایند طرح‌ریزی راهبرد دفاع ملی پیشنهاد نماید^{۲۲}.

۳- عنوان رساله: «نقش پاکستان در تهاجم احتمالی آمریکا علیه ج. ا. ا و ارائه راه کارهای مناسب در قبال آن» سید یاسر شرافت

نتیجه تحقیق: محقق به این نتیجه رسیده که پاکستان مشروط به موافقت شورای امنیت سازمان ملل در تهاجم احتمالی به ایران، به صورت غیر مستقیم و در سطح محدود با آمریکا همکاری می‌نماید.

۴- عنوان مقاله علمی پژوهشی: «بررسی و تحلیل ویژگی‌های ژئوپلیتیکی پاکستان و نقش آن در روابط با سایر کشورها».

نتیجه مقاله: این مقاله درصدد شناخت جایگاه کشور پاکستان در ژئوپلیتیک جدید منطقه و سیر تحولات صورت گرفته در صحنه رقابت قدرت‌های منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای پس از دوران جنگ سرد و حادثه ۱۱ سپتامبر است. از این رو مجاورت این کشور در کانون مناطق بحرانی ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیک قرن بیست و یک و اثرات این هم‌جواری بر کشورهای همسایه مورد نظر بوده تا به درک کامل‌تری از شناخت ویژگی‌ها و ریشه‌یابی چالش‌ها، فرصت‌ها و تهدیدها کمک نماید.

۵- عنوان مقاله علمی پژوهشی: «سیاست منطقه‌ای پاکستان در شبه‌قاره و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران»

نتیجه مقاله: عبارتست از نحوه اثرگذاری سیاست منطقه‌ای پاکستان بر ابعاد مختلف امنیت ملی ایران را با نگاه ژئوپلیتیکی و ژئوکالچر و ژئو اکونومی بررسی کرده و پیشنهاداتی برای حفاظت از منافع ملی و امنیت ملی ایران ارائه داده است.

مفاهیم نظری

ژئوپلیتیک: (Geopolitics)

قدمت ژئوپلیتیک را به اندازه قدمت جستجوی انسان برای ظهور امنیت و نیز به اندازه دیپلماسی، استراتژی،

حسادت و ترس، دانسته‌اند (مویر، ۱۳۷۶: ۱۶۵) واژه ژئوپلیتیک اولین بار در ابتدا در سال ۱۸۹۹ م توسط دانشمند سوئدی بنام رودولف کیلن وضع شد. (بیلیس، ۱۳۸۳: ۶۴) که به بخشی از معلومات حاصله ناشی از ارتباط بین جغرافیا و سیاست اطلاق گردید. ژئوپلیتیک از زمان وضع آن در یک قرن گذشته از نظر مفهومی و فلسفی دچار شناوری بوده و هنوز بر سر ماهیت آن اتفاق نظر وجود ندارد و دیدگاه‌های متفاوتی درباره آن ابراز گردیده است:

لاکوست و ژیلن می‌نویسند: «برداشت‌های متفاوتی از ژئوپلیتیک ارائه شده است ولی یک تعریف عمومی و از پیش تعیین شده برای ژئوپلیتیک وجود ندارد. (لاکوست و ژیلن، ۱۳۷۸: ۳۶) لسللی هپل نیز بر ابهام واژه ژئوپلیتیک تأکید دارد. او معتقد است که ژئوپلیتیک اصطلاحی بدون محتوی و بدون تاریخ شناخته شده که گاهی معنی استراتژیک-جهانی یا برخورد عقیدتی شرق-غرب، «منطقه‌ای-سیاسی» و «جغرافیایی-مفهومی» را می‌دهد و با هیچ مفهوم روشنی را القا نمی‌کند. (هپل، ۱۳۶۵: ۲۶)

منطقه ژئوپلیتیکی: (Geopolitical Region)

عبارتست از بخشی از سطح سیاره زمین و یا مجموعه‌ای از کشورها و واحدهای سیاسی-فضائی هم‌جوار، اعم از فضای خشکی یا آبی یا تلفیقی، که بر اساس ترکیب عوامل سیاسی و جغرافیایی خاص دارای تجانس و هویت مشخص و یا کارکرد مشترک بوده و از سایر مناطق و نواحی مجاور متمایز گردد؛ مانند منطقه خلیج فارس، منطقه دریای خزر، جنوب شرق آسیا، منطقه عربی و غیره. منطقه ژئوپلیتیکی بر پایه یک منطقه یا فضای جغرافیایی متجانس از حیث ساختاری و یا کارکردی شکل می‌گیرد. هویت‌یابی منطقه ژئوپلیتیکی مستلزم باردارشدن سیاسی منطقه جغرافیایی متجانس و عناصر مربوط به آن است. (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۱۱۱) و یا این منطقه عبارتست از: گروهی از کشورها و دولت‌های مجاور هم از نظر جغرافیایی که معمولاً دارای مؤسسات سیاسی و اقتصادی مشترک می‌باشند. (کوهن، ۱۳۸۷: ۱۲۸)

قلمرو ژئوپلیتیکی: (Geopolitical Boundary)

عبارتست از فضای جغرافیایی و انسان‌ها و جوامع مربوطه که در حوزه نفوذ تأثیرگذاری یک یا چند متغیر سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، نظامی، امنیتی، تجاری، فناوری و رسانه‌ای یک کشور یا بازیگر قدرتمند قرار دارد. به عبارتی کشورها و سرزمین‌ها و فضاهای جغرافیایی پیرامونی که در حوزه نفوذ کشور مرکز قرار دارد قلمرو ژئوپلیتیکی آن نامیده می‌شود. (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۱۱۴)

توازن ژئوپلیتیکی: (Geopolitical Balance)

عبارتست از برابری نسبی وزن ژئوپلیتیکی و عناصر قدرت یک واحد سیاسی-فضائی با رقبای آن. (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۱۱۹)

تعلق ژئوپلیتیکی: (Geopolitical Interest)

عبارتست از مکمل‌های فضائی و جغرافیایی مفروض در ماورای مرزها که به لحاظ ساختاری از تجانس برخوردار

بوده و به لحاظ کارکردی تأمین‌کننده نیازها و کاستی‌های یک کشور محسوب گردد. (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۱۲۰)

چالش ژئوپلیتیکی: (Geopolitical Challenge)

عبارتست از ایجاد وضعیت برای یک دولت یا کشور بر پایه عوامل ثابت و متغیر ژئوپلیتیکی و متأثر کردن سیاست آن کشور با استفاده از متغیرها و عوامل جغرافیایی. به عبارتی منفعل کردن سیاست و استراتژی ملی دیگر کشورها با کاربرد عوامل و ارزش‌های جغرافیایی، یا کاربرد جغرافیا علیه کشورهای رقیب. (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۱۲۱) هدف اولیه هر چالش ژئوپلیتیکی ایجاد انفعال در طرف مقابل به منظور تغییر رفتار آن می باشد؛ که احداث خط لوله انتقال انرژی باکو - جیهان از این نوع می باشد.

انزوای ژئوپلیتیکی: (Geopolitical Interest)

این انزوا عبارتست از کاهش یا قطع ارتباط یک کشور با سایر کشورهای سیستم جهانی و منطقه ای در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی، ارتباطی و غیره (حافظ نیا، ۱۳۷۹: ۲۱۳) به عبارتی انزوای ژئوپلیتیکی عبارتست از افزایش آنتروپی و درجه میرایی کشور؛ بر اثر کاهش روابط دستگاهی با سایر عناصر سیستم یا کشورها

کد ژئوپلیتیکی: (Geopolitical Code)

عبارتست از دستور کار عملیاتی سیاست خارجی یک کشور که در ماورای مرزهای خود، مکان‌های جغرافیایی را مورد ارزیابی قرار می دهد (Taylor: 1994: 330)

امنیت و مرز: (Realm And Security)

امروزه و در عصر جهانی‌شدن به دلیل یکدست شدن جامعه جهانی همه مسائل به یکدیگر مرتبط و نزدیک شده که یکی از این مسائل امنیت است. به عبارت دیگر در چنین محیط جهانی، امنیت یک کشور معادل امنیت همه است و برعکس، یعنی مفهوم امنیت یک مفهوم متقابل، مساوی و یکسان برای همه دولت‌هاست (افتخاری، ۱۳۸۸: ۵۶) بدین سان هر رویدادی که در یک ناحیه اتفاق می افتد در نواحی دور و نزدیک تأثیر می گذارد. بر همین اساس اصلی ترین دلیل ایجاد مرز را می توان امنیت عنوان کرد؛ بنابراین ریشه عمده‌ای از مشکلاتی را که در داخل یک کشور بروز می کند، باید در مرزها جستجو نمود؛ زیرا ورود و خروج هرگونه اشخاص و کالاهای قاچاق، مواد مخدر و وسایل منکرانی که باعث اختلال در سیستم اقتصادی، فرهنگی، امنیتی و بهداشتی می گردد از طریق مرزها انجام می گیرد (اخباری و نامی، ۱۳۸۸: ۵۱). مفهوم ایجاد امنیت در مرز، جلوگیری از هرگونه اعمال خلاف قاعده در طول مرزهای یک کشور و کانالیزه نمودن تردد اشخاص و حمل و نقل با رعایت ضوابط قانونی از طریق دروازه‌های مجاز مرزی می باشد. امنیت مرزی به معنای جلوگیری از هرگونه اعمال خلاف قانون در طول مرزهای یک کشور و قانونی کردن تردد اشخاص و حمل کالا با رعایت ضوابط قانونی و از طریق دروازه‌های مجاز مرزی است (زرقانی، ۱۳۸۲: ۱۸).

در فرهنگ عمید به عنوان مصدر به معنی: از کسی حمایت کردن، بدی و آزاری را از خود یا از دیگری دورکردن، وطن و ناموس و حقوق خود را از دستبرد دشمن حفظ کردن. (عمید، ۱۳۷۱: ۶۰۴) -در لسان العرب آمده است، تدافع به معنی دفع و زایل کردن چیزی به واسطه قدرت است (لسان العرب، ج ۹ ص ۴۴۱ تدابیری که برای مقاومت در مقابل حملات سیاسی، نظامی، اقتصادی، اجتماعی، روانی و یا تکنولوژیکی توسط یک کشور یا چند کشور مؤتلفه اتخاذ می شود. توانایی های دفاعی بازدارندگی را تقویت می کنند و بازدارندگی نیز به این توانایی ها نیرو می بخشد. (نوروزی، ۱۳۸۵: ۹۲)

سیاست دفاعی عبارت از خط‌مشی کلی و یا راهکار کلی دولت برای به کارگیری قدرت نظامی کشور در جهت حمایت از سیاست‌های ملی به منظور دستیابی به اهداف و منافع ملی می‌باشد شورای امنیت ملی در کشورها با توجه به اهداف سیاسی مورد نظر که باید به وسیله قدرت نظامی تحقق پیدا کند و با در نظر گرفتن قابلیت‌های موجود نیروهای مسلح و گاربردهای مختلف قدرت نظامی و بر مبنای داکترین نظامی مورد قبول کشور و تحت تأثیر عوامل مداخله‌گر محیطی (درون‌مرزی و برون‌مرزی) سیاست دفاعی کشور را متناسب با اهداف و قابلیت‌های ملی، تعیین می‌نماید به عبارت دیگر سیاست دفاعی هدایتگر استراتژی نظامی و دارای ابعاد و مؤلفه‌های مختلفی است که در مجموع قدرت نظامی را سازمان‌دهی می‌نماید و به عنوان ابزاری کارآمد برای حمایت از سیاست‌های ملی، در اختیار رهبران و دولت‌مردان قرار می‌دهد (تنام، ۱۳۸۴: ۴۵).

جمهوری اسلامی ایران:

ایران در جنوب غربی آسیا در نیمکره شمالی و بین مدار ۲۵ درجه و ۳ دقیقه تا مدار ۳۹ درجه و ۴۷ دقیقه تا ۳۹ درجه و ۴۷ دقیقه عرضی شمالی و ۴۴ درجه و ۵ دقیقه تا ۶۳ درجه ۱۸ دقیقه طول شرقی نصف النهار گرینبویج قرار دارد. (صفوی، ۱۳۸۱: ۷) موقعیت جغرافیایی ایران حلقه ارتباطی سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا را به وجود آورده و سرزمین جمهوری اسلامی ایران از شمال به کشورهای مستقل مشترک‌المنافع و دریای خزر، از شرق به کشورهای افغانستان و پاکستان، از جنوب به دریای عمان و خلیج فارس و از غرب به کشورهای عراق و ترکیه محدود می‌گردد. به‌طورکلی موقعیت جغرافیایی ایران ترکیبی از موقعیت‌های چندگانه‌گذرگاهی، حائل، ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئواستراتژیک است. ترکیب موقعیت‌های فوق، وضعیتی ممتاز، حساس و در عین حال خطرناک را ایجاد کرده است. این وضعیت از یک سو متضمن امنیت، ثبات و توسعه اقتصادی است و از طرف دیگر دربردارنده ناامنی، بی‌ثباتی و عقیم‌گذاشتن فرصت‌ها و ظرفیت‌هاست؛ لذا وظیفه مهم این است

که با آگاهی کامل از موقعیت گذرگاهی این سرزمین، در تدوین کلیه سیاست‌گذاری‌ها، برون‌گرایی را مدنظر قرار داده و به عنوان یک عامل مهم، تهدیدات را به فرصت تبدیل نموده و در مسیر مراودات جهانی گام برداشته شود (عزتی و یزدان پناه درو، ۱۳۸۶: ۶۹)؛ بنابراین ایران سرزمینی است که با توجه به موقعیت جغرافیایی، شرایط طبیعی و ارزش‌های فرهنگی، مهد تمدن آسیا و جهان می‌باشد و در طی تاریخ پرفراز و نشیب خود، رویدادهای عظیم و سترگی را پشت سرگذاشته است. کشور جمهوری اسلامی ایران به لحاظ موقعیت، در جنوب غربی آسیا و بخش وسیعی از فلات ایران (وسعتی حدود ۶۳ درصد) را در برمی‌گیرد. موقعیت خاص ایران که در مرکز ثقل یکی از بزرگ‌ترین شبکه ارتباطی جهان قرارگرفته و هم چون پلی اروپا را به خاور دور و کشورهای آسیای مرکزی و ماوراء قفقاز را به جنوب وصل می‌کند. این امر پیوسته تأثیری مستقیم در طول تاریخ کهن این سرزمین داشته است. (صفوی، ۱۳۸۱: ۶۶) موقعیت نسبی ایران را می‌توان از دو جهت؛ دوری و یا نزدیکی به دریا و دیگر از جهت موقعیت این کشور در منطقه مورد مطالعه قرارداد. جمهوری اسلامی ایران اگرچه از اقیانوس‌ها و دریاهای بزرگ فاصله دارد، ولی از دو سوی شمال و جنوب به دریا منتهی می‌شود. از طرف شمال، ایران با دریای مازندران به عنوان بزرگ‌ترین دریاچه بسته جهان ارتباط دارد (طول مرز آبی از بندر آستارا تا خلیج حسینیلی در مصب رودخانه اترک ۶۶۴ کیلومتر می‌باشد) و از طرف جنوب به خلیج فارس (در حدود ۱۳۰۰ کیلومتر طول مرز آبی) و دریای عمان (در حدود ۷۰۰ کیلومتر طول مرز آبی) منتهی می‌شود که ارتباط ایران با دنیای خارج از این طریق امکان‌پذیر است.

موقعیت راهبردی: (Iran's strategic position)

از لحاظ ژئوپلیتیکی با توجه به این‌که آسیای جنوب غربی در حقیقت منطقه واسطه بین سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا است و ایران که در این منطقه واقع شده، به نحو شدیدی از حوادث این سه قاره متأثر می‌باشد، لذا هر نوع واقعه‌ای که در این قاره‌ها به وقوع بپیوندد و یا روابط سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی بین این سه قاره به گونه‌ای بر ایران تأثیر خواهد گذاشت. ایران عضوی از مجموعه کشورهای خاورمیانه و در عین حال بخشی از زیر مجموعه آسیای جنوب غربی و عضوی از گروه کشورهای خلیج فارس و دریای مازندران است، ایران دارای موقعیت ژئوپلیتیک منحصر به فردی است که به واسطه آن با ۱۵ کشور در چهار جهت جغرافیایی همسایه و هم مرز است و با توجه به قرار گرفتن در حفاصل دو منطقه مهم دریای مازندران و خلیج فارس (دو حوزه بزرگ انرژی جهان)، از گذشته‌های دور به عنوان چهارراه مواصلاتی غرب به شرق و شمال به جنوب و مسیر طبیعی تجارت بین شرق و غرب (جاده ابریشم) مطرح بوده است. در حال حاضر مجموعه تأسیسات و تجهیزات دریایی و بندری و شبکه‌های مواصلاتی ایران، آن را به عنوان گزینه‌ای غیر قابل انکار برای تبدیل شدن به محور ترانزیت کالا، خدمات و مسافر در منطقه تبدیل کرده است. (واعظی، ۱۳۸۵: ۷) بنابراین با تمام تحولات انجام شده در امر فن‌آوری و ارتباطات، تجارب جنگ‌های گذشته، این نکته ثابت شده که هرگاه کشوری دارای یک

(The size and shape of the land): **وسعت و شکل سرزمین**

وسعت قلمرو جغرافیایی یکی از عوامل ژئوپلیتیک کشورهاست. اگر چه از دیدگاه حقوق بین‌الملل تفاوتی بین کشورهای وسیع و کوچک وجود ندارد، اما از نظر سیاسی میزان وسعت در ارزیابی قدرت ملموس کشورها درخور توجه است. از لحاظ وسعت، کشور ایران با وسعتی در حدود ۱/۶۴۸/۱۹۵ کیلومتر مربع، از گسترش فراوانی برخوردار است و از این حیث شانزدهمین کشور جهان است. این وسعت قلمرو در موارد مختلف در سرنوشت سیاسی این کشور تأثیرگذار بوده است. یکی از عواملی که باعث شد تا در دهه ۱۹۷۰ میلادی در سیاست منطقه‌ای آمریکا، ایران به عنوان یکی از ارکان راهبرد دو ستونی نقش فعالی را در منطقه به عهده بگیرد، وسعت قلمرو آن بوده است. در جنگ تحمیلی عراق علیه ایران نیز با این که بخش‌هایی از کشور در اوایل جنگ به اشغال دشمن درآمد، لیکن گسترش وسیع ارضی و عمق راهبردی آن، امکان اشغال کامل را به دشمن نداد. در حال حاضر نیز در معادلات امنیتی منطقه، کشور ایران به لحاظ وسعت ارضی و برخوردار بودن از سواحل طولانی در خلیج فارس و دریای عمان، نقش مهمی بر عهده دارد، به گونه‌ای که حتی دولت آمریکا، به رغم خصومتش با جمهوری اسلامی ایران، نتوانسته است آن را نادیده بگیرد و بارها به اهمیت ایران در مسائل امنیتی منطقه اعتراف کرده است. برای مثال، جیمز بیکر وزیر خارجه اسبق آمریکا در برابر کمیته روابط خارجی سنا در ۱۸ بهمن ۱۳۶۹ اعلام کرد که: «هیچ یک از دولت‌های منطقه نباید از برنامه‌های امنیتی کنار گذاشته شوند و ایران به عنوان قدرت عمده منطقه باید نقش مهمی ایفا کند» بنابراین کشور ایران که حدود یک درصد مساحت خشکی‌های کره زمین را شامل می‌شود، جزء کشورهای وسیع محسوب می‌شود. (میرحیدر، ۱۳۷۷، ۱۵۲) استان سیستان و بلوچستان که بخش عمده‌ای از سواحل دریای عمان (سواحل مکران) را شامل می‌شود و به عنوان یکی از وسیع‌ترین استان‌های کشور پس از کرمان محسوب می‌گردد (از نظر وسعت در مقام دوم قرار دارد)، از دو منطقه متمایز سیستان و بلوچستان تشکیل یافته است. مساحت این استان ۵۰۲/۱۸۷ کیلومتر مربع می‌باشد که حدود یک نهم مساحت کل ایران را شامل می‌شود. وسعت مربوط به بخش سیستان ۸۱۱۷ کیلومتر مربع و مساحت متعلق به بخش بلوچستان ۳۸۵/۱۷۹ کیلومتر مربع می‌باشد. (همان، ص ۲۰۸) به طور کلی مجموع مساحت هر دو استان ساحلی کشور در سواحل دریای عمان (استان‌های هرمزگان و سیستان و بلوچستان) حدود ۳۷۴/۲۵۴ کیلومتر مربع می‌باشد. (پایان نامه مطالعات گروهی گرایش سیاست دفاعی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۴) از نظر شکل، سرزمین، کشور ایران به شکل فشرده یا دایره‌ای شبیه است تا اشکال دیگر و از لحاظ گسترش در

امتداد طول و عرض جغرافیایی، سرزمینی متناسب است (اخباری، ۱۳۷۸: ۵۰). در این رابطه سید یحیی صفوی می‌نویسد: کشور ایران از لحاظ شکل جغرافیایی، چهارضلعی نامنظمی است (از نظر هندسی به شکل یک متوازی‌الاضلاع یا لوزی بوده و به شکل فشرده شبیه می‌باشد تا اشکال دیگر) که بزرگ‌ترین قطر آن در جهت شمال غربی به جنوب شرقی (از آرات تا خلیج گواتر) در حدود ۲۲۵۰ کیلومتر و قطر کوچک آن در جهت شمال شرقی به جنوب غربی (از سرخس تا دهانه اروندرود) در حدود ۱۴۰۰ کیلومتر است. قسمت اعظم این سرزمین یکپارچه و پیوسته به یکدیگر می‌باشد؛ اما جزایر ایرانی خلیج فارس در این مورد استثناء هستند. با این حال، جزایر مزبور نقش نگهبانان مدخل ورودی این سرزمین را به عهده دارند». (صفوی ۱۳۸۱: ۷۹)

شکل استان سیستان و بلوچستان تقریباً شبیه مستطیل کشیده از جنوب به شمال و در حاشیه شمالی دریای عمان (سواحل مکران) و مرزهای غربی پاکستان و افغانستان واقع شده است و مسلط بر دریای عمان می‌باشد. طول سواحل این استان در دریای عمان حدود ۳۰۰ کیلومتر است. فاصله بین مرکز استان فوق با مرکز کشور بسیار زیاد می‌باشد، به گونه‌ای که زاهدان مرکز استان سیستان و بلوچستان حدود ۱۵۰۳ کیلومتر و هم‌چنین چابهار به‌عنوان آخرین شهرستان ساحلی واقع در جنوب شرق کشور حدود ۱۸۹۵ کیلومتر از تهران فاصله دارند. در نتیجه وسعت نسبتاً زیاد منطقه و ساحل طولانی و به‌دوراز نظارت و کنترل دائمی مرکز استان، از ویژگی‌های منطقه به شمار می‌رود. (پایان‌نامه مطالعات گروهی گرایش سیاست دفاعی، ۱۳۸۹: ۱۳۶)

مرزها: (borders)

بر اساس اطلاعات دریافتی از منابع موجود در سازمان جغرافیای نیروهای مسلح طول مرزهای ایران ۸۷۵۵ کیلومتر است که از این مسافت ۴۱۳۷ کیلومتر آن خشکی، ۲۷۰۰ کیلومتر آن مرز آبی کرانه‌ای و ۱۹۱۸ کیلومتر نیز مرز آبی و رودخانه‌ای می‌باشد. (سالنامه آماری کشور، ۱۳۷۵: ۲۳) در بعضی از نقاط، مرز طبیعی این کشور با مرز سیاسی آن منطبق است، مانند مرزهای سیاسی جنوب ایران که با مرزهای طبیعی، پیوستگی و تجانس دارند و در برخی از خطوط مهم مرزی، بین مرز طبیعی و سیاسی انطباق وجود ندارد، مانند مرزهای شرقی کشور (صفوی، ۱۳۸۱: ۱۷۶) طول مرزهای مشترک زمینی ایران و پاکستان از کوه ملک سیاه تا دهانه خلیج گواتر ۹۷۸ کیلومتر می‌باشد. حدود این مرز از کوه ملک سیاه شروع شده، از شرق رباط و میر جاوه و خاش عبور کرده، به رود تالاب متصل می‌شود. سپس از شمال و شرق کندی عبور کرده، به سیاه کوه می‌رسد. پس از آن امتداد این کوه را تا مقابل تپه کور کوکیان طی نموده و به سمت جنوب امتداد می‌یابد و با رود ماشکل (یاماشکید) تلاقی یافته و تا مسافتی به سمت غرب از رود مزبور متابعت کرده و به رود نهنگ می‌رسد. سپس آن را تا حدود یوسف چله همراه کرده و بعد، از رود مزبور جدا شده و به سمت جنوب امتداد پیدا می‌کند و در شرق بندر گواتر به دریای عمان منتهی می‌شود. (صفوی، ۱۳۸۱: ۲۲۶)

عوامل نظامی: (Iran's military agents):

نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران عبارتند از ارتش جمهوری اسلامی ایران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران. در نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران «فرماندهی کل نیروهای مسلح» را ولی فقیه و رهبر معظم انقلاب اسلامی به عهده دارند. در حقیقت مشروعیت و مقبولیت نیروهای مسلح بسته به انتساب آن‌ها به رهبری و ولایت فقیه است. رهبری به اعتبار فرماندهی کل نیروهای مسلح، بالاترین مرجع سیاست‌گذاری و تعیین‌کننده راهبردهای دفاعی و نظامی کشور است. (عصمتی پور، ۱۳۷۹: ۲۵) ستاد کل نیروهای مسلح، عالی‌ترین رده در سلسله مراتب ستادی نیروهای مسلح است که بر حسب مأموریت، فرامین و تدابیر ابلاغی از سوی فرماندهی معظم کل قوا، وظیفه ایجاد هماهنگی و نظارت بر نیروهای مسلح و پشتیبانی از آن‌ها را به عهده دارد. (پایان‌نامه گروه مطالعاتی دوره شانزدهم دفاع ملی و دوم سیاست دفاعی: ۱۶۳)

ردیف	عنوان نیرو	استعداد نفرات	استعداد نیروی ذخیره (احتیاط)
۱	نیروهای مسلح	۵۴۵ عمل‌کننده	۳۶۰ ذخیره

(<http://fa.wikipedia.org>)

از طرفی انتشار گزارش سالانه مؤسسه بین‌المللی مطالعات صلح استکهلم پیرامون هزینه‌های دفاعی کشورها در سال ۲۰۰۸، حاکی است که هزینه‌های سرانه نظامی ایران از سایر کشورهای منطقه بسیار پایین‌تر است. به موجب آمار انتشاریافته، هزینه‌های نظامی عربستان سعودی در سال ۲۰۰۸ بالغ بر ۲۹٫۵ میلیارد دلار بوده و هزینه‌های دفاعی ایران در سال ۲۰۰۸ حدود ۷٫۲ میلیارد دلار برآورد شده است. به این ترتیب سرانه هزینه‌های دفاعی ایران ۱۱۰ دلار (برای هر فرد) است. در مقایسه با اسرائیل که در هر حال یک خطر بالقوه امنیتی علیه ایران بشمار می‌رود و به دفعات گفته شده که در صورت لاینحل ماندن مسئله فعالیت‌های اتمی ایران، ممکن است به منظور منهدم ساختن تأسیسات اتمی جمهوری اسلامی به حمله نظامی متوسل شود، عدم تناسب هزینه‌های دفاعی ایران با این کشور از کشورهای عرب منطقه هم بیشتر است. مقایسه این آمار نشان می‌دهد که هزینه‌های دفاعی ایران قادر به ایجاد موازنه قدرت با کشورهای منطقه و هم‌جوار نیست و در نتیجه، ظرفیت‌های دفاع از امنیت ملی ایران در قبال خطرهای خارجی از ضعف‌های جدی رنج می‌برد. هزینه‌های دفاعی ایران، علی‌رغم عقب‌ماندگی در نرخ سرانه با کشورهای منطقه، در تناسب بهتری با اندازه‌های اقتصادی کشور قرار دارد. ولی نکته اینجا است که باوجود ۳۰۰ میلیارد دلار درآمد خالص از راه صادرات نفت و فراورده‌های نفتی طی چهار سال گذشته، قدرت اقتصادی ایران در مقایسه با بسیاری از کشورهای پیشرفته‌تر منطقه و همین‌طور از اندازه‌های طبیعی خود بسیار عقب‌مانده است. کاهش قدرت اقتصادی یک کشور، به‌طور طبیعی امکان هزینه کردن در زمینه‌های دفاعی را نیز، مانند سایر هزینه‌های عمومی، کاهش می‌دهد. تولید ناخالص داخلی ایران بنا بر

آخرین گزارش صندوق بین‌المللی پول در سال ۲۰۰۷، ۸۲،۳۴۴ میلیارد دلار آمریکا و رتبه ایران از این نظر را در میان ۱۸۳ کشور جهان ۲۸ بوده است. از این میزان تولید ناخالص، حجم قابل ملاحظه‌ای مدیون صادرات بدون زحمت منابع نفت و فراورده‌های نفت و گاز است. در حقیقت، عدم بهره‌برداری از منابع انسانی، منابع طبیعی و وسعت خاک، به دلیل اعمال سیاست‌ها و مدیریت ضعیف، به‌جز تحمیل فقر اقتصادی بر کشور و کاهش سطح زندگی مردم، امنیت ملی ایران را نیز با خطر روبرو ساخته است. ارقام بودجه سال جاری دولت تا حدودی هزینه‌های دفاعی را بیشتر از برآوردهای خارجی برای سال گذشته نشان می‌دهد. به‌موجب اقلام بودجه، معادل ۲ میلیارد دلار به نیروهای انتظامی، تخصیص داده‌شده که درهرحال در ردیف هزینه‌های نیروهای مسلح است. برای وزارت دفاع معادل ۴،۵ میلیارد دلار در نظر گرفته‌شده، برای ارتش جمهوری اسلامی در حدود ۲ میلیارد دلار و برای سپاه پاسداران نیز ۴،۲ میلیون دلار بودجه پیش‌بینی شده است. بعلاوه مبلغ ۶۲ میلیارد تومان به‌صورت مجزا برای ستاد کل نیروهای مسلح در نظر گرفته شده. این کاستی‌ها زمانی بیشتر دیده می‌شود که موارد هزینه‌های دفاعی کشور روشن‌تر شود. من جمله در مورد ایران، بخش بزرگی از هزینه‌های دفاعی صرف هزینه‌های کارکنانی و آموزشی می‌شود و نه تجهیز و دریافت تسلیحات. از این لحاظ، مثلاً سپاه پاسداران که بیش از دو برابر اعتبارات ارتش، از اعتبارات عمومی برخوردار است، مسئولیت عمده خود را دفاع از انقلاب قرار داده و بسیاری از اعتبارات آن نیز با توجه به این مسئولیت تعریف هزینه می‌شود. این هزینه‌ها را می‌باید از مجموع ظرفیت‌های دفاع در مقابل خط خارجی کسر کرد.

استعداد کلی تجهیزات عمده نیروهای مسلح ایران

ایران	کشور
۲۲	آخرین رتبه نظامی
۸۱	جمعیت
۴۷	نیروی انسانی در دسترس
۳۹	نیروی آماده به خدمت
۵۴۵	نیروی نظامی فعال
۱۸۰۰۰۰	نیروی نظامی پشتیبانی
۱۳۹۲۰۰	رسیدن به سن نظامی
۲۴۰۰	تانک
۱۵۰۰	خودروی زره پوش جنگی
۱۱۰۰	توپخانه

سیستم پرتاب موشکی	۸۸۰
مجموع هواپیما	۴۸۰
جنگنده	۱۳۷
بالگرد	۱۲۰
بالگرد تهاجمی	۲۸
ناوچه	۱۰
رزم‌ناو	۲
زیردریایی	۳۱
بودجه نظامی	۶۵ میلیارد دلار

<https://isatisserver.ir/index.php>

سیاست‌های دفاعی - امنیتی: (Defense - Security Policies)

در جمهوری اسلامی ایران طبق اصل ۱۷۶ قانون اساسی، مسئولیت تعیین سیاست‌های دفاعی - امنیتی کشور به عهده شورای عالی امنیت ملی است که اعضای آن را سران سه قوه، نمایندگان مقام معظم رهبری، رئیس ستاد کل نیروهای مسلح و فرماندهان عالی رتبه نظامی، وزرای امور خارجه، کشور، اطلاعات و دفاع حسب مورد تشکیل می‌دهند. اختیارات این شورا برابر قانون عبارت است از تعیین سیاست‌های دفاعی - امنیتی در چارچوب سیاست‌های کلی نظام که از سوی مقام معظم رهبری ابلاغ می‌گردد، هماهنگ کردن فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و اطلاعاتی کشور در ارتباط با تدابیر کلی دفاعی - امنیتی و بهره‌گیری از امکانات مادی و معنوی کشور برای مقابله با تهدیدات داخلی و خارجی (چگینی، ۱۳۸۴: ۳۱۹).

از جمله مهم‌ترین شاخص‌ها و ملاحظات امنیتی در قالب سیاست‌های دفاعی - امنیتی ایران در منطقه که مبتنی بر تفکر دفاعی و استفاده از قدرت بازدارندگی است را می‌توان این‌گونه برشماری نمود:

۱- ایجاد عمق راهبردی دفاعی در داخل از طریق مشارکت مردمی در فرآیند دفاع و امنیت با استفاده از بسیج مردمی.

۲- عدم اتکا به قدرت‌های مکمل خارجی و خوداتکایی در تأمین امنیت ملی.

۳- ایفای نقش مؤثر در مدیریت کانون‌های بحران محیط‌های هم‌جوار و دوردست.

۴- ایجاد عمق راهبردی دفاعی در خارج از مرزها.

۵- خوداتکایی در دفاع راهبردی از لحاظ فناوری و توسعه سلاح‌های دوربرد موشکی.

۶- اتخاذ سیاست تنش‌زدایی به منظور حذف قدرت‌های فرا منطقه‌ای از نظام امنیت منطقه‌ای.

۷- دستیابی به قدرت بازدارندگی مؤثر از طریق تجارب هدایت جنگ در دوران هشت سال دفاع مقدس و

تقویت زیرساخت‌های نظامی و دفاعی کشور. (عندلیب، ۱۳۸۰، ۱۷۳)

ساختار کلی نیروهای مسلح کشور شامل:

- ۱- ستاد فرماندهی کل قوا که هماهنگی، فرماندهی و هدایت کلیه نیروهای مسلح را به عهده دارد
 - ۲- فرماندهی کل ارتش جمهوری اسلامی ایران با نیروهای چهارگانه زمینی، دریایی، هوایی و قرارگاه پدافند هوایی که برابر قانون اساسی، مسئولیت دفاع از تمامیت ارضی کشور را به عهده دارد.
 - ۳- فرماندهی کل سپاه پاسداران انقلاب اسلامی با نیروهای زمینی، دریایی، هوایی و سازمان بسیج که برابر قانون اساسی، مسئولیت پاسداری و حفاظت از دستاوردهای انقلاب اسلامی را به عهده دارد.
 - ۴- نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران که مسئولیت برقراری نظم و امنیت اجتماعی کشور را به عهده دارد.
 - ۵- وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح نیز مسئول پشتیبانی و تأمین اقلام تسلیحاتی و تجهیزاتی مورد نیاز نیروهای مسلح می باشد.
- ساختار کلی نیروهای مسلح در منطقه جنوب شرق کشور عبارتند از:
- ۱- نیروی دریایی ارتش شامل؛ منطقه سوم دریایی چابهار و ایستگاه‌های راداری شهید فاضل و شهید نظافت.
 - ۲- نیروی هوایی ارتش شامل؛ پایگاه دهم شکاری چابهار.
 - ۳- گروه پدافند هوایی زاهدان.
 - ۴- نیروی زمینی ارتش، شامل: تیپ ۲ زرهی ایرانشهر، گردان پیاده مستقر در کنارک و یگان هوانیروز مستقر در چابهار.
 - ۵- نیروی دریایی سپاه شامل؛ پایگاه دریایی چابهار، ایستگاه‌های دریایی گواتر و یگان‌های موشکی ساحل به دریا می باشد.
 - ۶- سایر نیروهای سپاه شامل؛ تیپ ۱۱۰ سلمان (امام علی (ع)) نیروی زمینی مستقر در زاهدان و نواحی مقاومت بسیج بندر چابهار، کنارک و پسابندر و گروه‌های پدافند هوایی و موشکی زمین به زمین نیروی هوایی سپاه می باشد.
 - ۶- نیروی انتظامی شامل؛ مناطق انتظامی چابهار، هنگ مرزی چابهار، گردان گشت ساحلی و واحدهای گشت دریایی پسابندرو گواتر می باشد. (پایان نامه مطالعات گروهی، گرایش سیاست دفاعی، ۱۳۸۹، ۲۲۲)

تأسیسات و صنایع نظامی کشور: (Iran's military installations and industries)

بعد از حدود یک سال از شروع جنگ و شروع تحریم‌های بین‌المللی ایران درصدد برآمد تا قدری از کمبودها را جبران کند که با حرکت‌های خودجوش و خودکفایی در نیروهای زمینی، دریایی و هوایی، نیروهای مستعد با الهام گرفتن از روحیه خودباوری و اعتماد به نفس ناشی از منویات حضرت امام خمینی (ره)، به کار ساخت قطعات و پژوهش در زمینه‌های مورد نیاز روی آوردند. این حرکت با تأسیس گروه تحقیقات و گسترش صنایع

دفاع در سال ۱۳۶۱ (ه.ش) و کمی بعد با ایجاد معاونت صنعتی در وزارت تازه تأسیس سپاه پاسداران انقلاب اسلامی شتاب بیشتری گرفت. برای نمونه تکمیل و راه‌اندازی خط تولید موشک کاتیوشا و آری جی در سال ۱۳۶۲ با همکاری مشترک نیروهای گروه تحقیقات و گسترش صنایع دفاعی به انجام رسید و کمک مناسبی به جبهه‌های جنگ نمود. طراحی و ساخت اولین موشک سوخت مایع در همین سال نقطه عطفی بود برای طراحی و ساخت اولین موشک با سوخت جامد که بدون هیچ گونه کمک خارجی در سال ۱۳۶۳ با موفقیت آزمایش گردید و پس از پایان جنگ با بهره‌گیری از تجارب هشت سال دفاع مقدس، ضرورت داشتن تأسیسات زیر بنایی برای تولید تجهیزات پیشرفته نظامی و رسیدن به خودکفایی در امور صنایع نظامی مادر و وابسته، بیش از پیش احساس گردید که در نتیجه این اقدام، امروزه ما شاهد پیشرفت صنایع دفاعی در زمینه طراحی و ساخت هواپیمای جنگنده آذرخش، ساخت تانک ذوالفقار و نفربرهای براق، بازسازی بالگردها و هواپیماهای آسیب دیده دوران جنگ و ساخت بالگرد شباویز، پروژه ساخت مشترک هواپیماهای آنتونف ایران ۱۴۰ با همکاری اوکراین، طراحی و ساخت موشک‌های بالستیک زمین به زمین به ویژه نسل توسعه یافته موشک شهاب ۳ با بردی حدود ۲۰۰۰ کیلومتر و صدها پروژه دیگر در یک دهه اخیر هستیم.

انواع و برد موشک‌های ساخت جمهوری اسلامی ایران را نشان می‌دهد

Alternate Name	Inventory	IOC	Range	Propellant	Stages	Designation
Zelzal-1			km 130	solid	1	Mushak-120
Zelzal-1A			km 160	solid	1	Mushak-160
			km 170	solid	1	Fatch-110
			km 200	solid	1	Fatch-110A
Zelzal-2			km 300	solid	1	Mushak-200
NP-110			km 105	solid	1	Naze'at-6
NP-110A			km 150	solid	1	Naze'at-10
Scud-B	50-300	1995	km 300	liquid	1	Shahab-1
Scud-C	50-150		km 500	liquid	1	Shahab-2
Zelzal-3	25-100	2002	km 1,300	liquid	1	Shahab-3
No-Dong-B	16-32	2008-2009+	km 3,218-4,000	liquid	2	Shahab-4
Ghadr-101		2008	km -1,000 800	solid	1	Samen
Ghadr-110		2009+	km 2,000-2,510	solid	2	Sejjil

Introduction Range Charts

www.Globalsecurity.org/wmd/world/iran

امروز ایران اسلامی در زمینه هوا فضا جزو ۱۰ کشور نخست دنیاست که این یکی از دستاوردهای انقلاب شکوهمند ایران محسوب می‌شود. تانک ذوالفقار از جمله تولیدات نظامی ایران است که مشابه خارجی ندارد. این

قراردادها و پیمان‌های دفاعی - امنیتی: (Defense-security contracts and treaties)

وابستگی کشورهای منطقه خلیج فارس به صدور نفت و ورود کالا از تنگه هرمز، وجود امنیت را در منطقه برای آن‌ها حیاتی می‌کند، زیرا سلامت اقتصادی کشورها به وجود امنیت در تنگه هرمز و آزادی کشتیرانی در آن بستگی دارد؛ بنابراین لزوم امنیت در منطقه خلیج فارس و تنگه هرمز، زمینه‌ساز اتحاد دفاعی و امنیتی کشورهای این منطقه است. چنین اتحادی می‌تواند جلوی تهدید امنیت منطقه را از سوی نیروهای فرامنطقه‌ای بگیرد و بهانه حضور نیروهای خارجی تهدیدکننده امنیت منطقه را نیز از بین ببرد. در نتیجه ویژگی‌های ژئوپلیتیکی تنگه هرمز، می‌تواند پایه‌ای برای امنیت دسته‌جمعی کشورهای منطقه خلیج فارس باشد و موجب ایجاد سازه دفاعی مشترک بین آن‌ها شود. (حافظ نیا، ۱۳۷۱، ۴۷۶)

موقعیت جغرافیائی پاکستان: (Geographical location of Pakistan)

کشور پاکستان در نیمکره شمالی و در جنوب غربی آسیا، در محدوده تقریبی ۶۱ درجه تا ۷۵ درجه و ۳۱ دقیقه طول شرقی و ۲۳ درجه و ۳۰ دقیقه تا ۳۶ درجه و ۴۵ دقیقه عرض شمالی قرار گرفته است. اختلاف ساعت تهران- اسلام آباد ۱/۵ ساعت می باشد، مساحت این کشور ۴۹۳/۸۰۲ مربع می باشد. طبق آمار سال ۲۰۱۰ کشور پاکستان با جمعیتی حدود ۱۸۰ میلیون نفر، ششمین کشور پرجمعیت دنیا به شمار می رود و دارای نرخ رشد جمعیت بالایی است. این کشور در آسیای جنوبی و قسمتی از آن نیز در خاورمیانه و فلات ایران واقع شده است. این کشور از سه بخش متمایز سرزمین های مرتفع شمالی که دارای ارتفاعات بلند هندوکش است و دارای قله های مرتفع و گذرگاه ها و دره های عمیق می باشد و جلگه سند (ایندوس) مشتمل بر ایالت های پنجاب و سند که حاصلخیزترین نواحی پاکستان است و بخش سوم تحت عنوان بلوچستان که به صورت فلاتی هموار

می‌باشد، تشکیل یافته است (صفوی، ۱۳۸۰: ۲۴۱). این کشور از شمال شرقی به سمت جنوب غربی امتداد یافته است. از شمال و شمال شرق به سلسله جبال هیمالیا، هندوکش، قره قروم و کشور چین (از طریق کشمیر آزاد)، از شرق به هندوستان، از جنوب به دریای عمان، از غرب به ج.ا.ا و از شمال غربی به کشور افغانستان محدود می‌شود و در منطقه شمالی با مرز کشور تاجیکستان حدود ۲۰ کیلومتر فاصله دارد که این فاصله به وسیله تنگه راهبردی «واخان» افغانستان ایجاد گردیده است. (معاونت اطلاعات آجا، ۱۳۸۸: ۱۳۲) ایالت بلوچستان پاکستان با مساحتی در حدود ۳۴۷/۱۹۰ کیلومترمربع، بزرگ‌ترین ایالت این کشور است که از غرب با ایران و از سوی شمال با افغانستان و مناطق ایلی پاکستان، از سمت شرق با ایالت پنجاب و سند و از سوی جنوب با دریای عمان و اقیانوس هند هم‌مرز می‌باشد. (نامی: ۱۳۸۸، ۳) کشور پاکستان یکی از کشورهای نیمه بسته، به لحاظ ژئوپلیتیک است که تنها از طریق دریای عمان از جنوب به آب‌های آزاد راه دارد؛ اما وقوع جنگ‌های مستمر در افغانستان از یک سو و تخصم میان غرب و شرق در دوران جنگ سرد موجب شده بود تا اهمیت این منطقه برای کشورهای قدرتمند نیز دوچندان شود (فلاح زاده، ۱۳۸۵، ص ۲۶). از سوی دیگر می‌توان به اهمیت ژئوپلیتیکی کشمیر برای پاکستان در مقابل هند چنین اشاره کرده که یکی از دلایل حساسیت منطقه کشمیر برای هر دو کشور پاکستان و هند به دلیل مرتفع بودن منطقه کشمیر است که امکان تسلط دارند آن را بر محیط پیرامونی فراهم می‌کند. به ویژه این که کشور پاکستان آسیب‌پذیرترین همسایه آن است. زیرا شهرهای بزرگ آن کشور نظیر لاهور، فیصل آباد، راولپندی، سیالکوت و پایتخت یعنی اسلام‌آباد به راحتی تهدید می‌شوند. به علاوه این که هند نیز در درجه بعد به ارتفاعات کشمیر نزدیک است، به ویژه شهرهای بزرگی چون امریتسار، چندیگر و جامو. (معاونت اطلاعات آجا، ۱۳۸۸: ۱۳۳)

موقعیت راهبردی پاکستان: (Pakistan's strategic position)

پس از تهاجم شوروی به افغانستان، اهمیت استراتژیک پاکستان و نقش این کشور در تحولات آتی منطقه فزونی یافت و پاکستان به صورت دژ دفاعی غرب در برابر پیشروی شوروی به سمت جنوب درآمد که می‌بایست در برابر فشار هند، افغانستان و شوروی مقاومت نماید. دشمنی دیرینه هند و پاکستان از یک طرف و افغانستان و پاکستان از طرف دیگر بر حساسیت موقعیت پاکستان افزود. از این جهت از سال ۱۹۸۰ م، به بعد احیای اقتصاد و بنیه نظامی پاکستان مورد توجه کشورهای غربی قرار گرفت و بر ضرورت حیاتی تقویت این کشور برای حفظ منطقه تأکید شد. (دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۸۷، ۱۵) پس از خروج نیروهای شوروی از افغانستان و به دنبال آن در پی فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، پاکستان اهمیت استراتژیک خود را برای غرب از دست داد. از این رو کمک‌های مالی و تسلیحاتی سالانه آمریکا که از زمان تجاوز شوروی به افغانستان، به پاکستان سرازیر شده بود، به تعویق افتاد. لذا کشور پاکستان درصدد برآمد تا از موقعیت جغرافیایی خود استفاده نموده و راه‌های جدیدی برای تحکیم موقعیت و اهمیت خود در منطقه بیابد. از این رو روابط دیرینه خود با چین را بیش از پیش گسترش داد و از طرف دیگر سعی نمود پس از فروپاشی شوروی، از موقعیت جغرافیایی خود به عنوان

راه دستیابی کشورهای تازه استقلال یافته آسیای مرکزی به دریای آزاد استفاده نماید و از طرف دیگر در افغانستان اقداماتی انجام داد تا راه دستیابی کشورهای آسیای مرکزی به پاکستان و دریای آزاد امن گردد. هم چنین این کشور با استفاده از نزدیکی جغرافیایی به کشورهای حاشیه خلیج فارس، همکاری‌های خود را در جهت جلب و جذب سرمایه این کشورهای نفت خیز گسترش داد (همان: ۱۶). از طرفی موقعیت استقرار پایگاه‌های هوایی و دریایی این کشور در سواحل دریای عمان و اقیانوس هند می‌تواند نقش مهمی در ثبات منطقه داشته باشند و از این جهت موقعیت پاکستان در منطقه نیز از اهمیت قابل ملاحظه‌ای برخوردار است. (فلاح زاده، ۱۳۸۵، ۲۷)

از لحاظ ژئواستراتژیک، همان گونه که اشاره گردید، پاکستان به همراه ایران مکمل‌های عملیاتی ژئواستراتژی بری روسیه هستند و از طرفی دیگر در مرکز جبهه پدافندی ژئواستراتژی بحری واقع شده‌اند. لذا در تصمیم‌گیری و اتخاذ خط‌مشی‌های سیاسی، توجه دقیق به این موقعیت‌ها، تضمینی برای اجرای صحیح هر یک از آن‌ها خواهد بود. کشمیر به لحاظ موقعیتی، در سطح تماس فلات ایران و تبت قرار گرفته و به عبارتی چهار ناحیه جغرافیایی را به هم متصل می‌کند (فلات ایران و تبت و دو ناحیه جغرافیایی شبه‌قاره هند و آسیای مرکزی). کشمیر بر فضایی تطبیق دارد که به بام جهان یا فلات پامیر معروف است؛ بنابراین از موقعیت برتری در جهان برخوردار می‌باشد. ویژگی‌های جغرافیایی کشمیر تأثیر زیادی بر شکل‌گیری انگاره‌های ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی قدرت‌های پیرامونی از خود برجای گذاشته است. ویژگی‌هایی از قبیل؛ ارتفاع منطقه کشمیر و مسلط بودن آن بر فضاها، جغرافیایی پیرامون خود، موقعیت جغرافیایی آن که بین چند قدرت بزرگ منطقه‌ای و جهانی قرار گرفته است، موقعیت ارتباطی کشمیر که جنوب آسیا را با آسیای جنوب شرق و چین پیوند می‌دهد و پاکستان و چین را از طریق محور استراتژیکی که از یک جاده اصلی برخوردار است، به یکدیگر متصل می‌نماید و هم چنین ویژگی آن به عنوان سرچشمه رودخانه‌های کشورهای پیرامونی (۸۰ درصد آب پاکستان از این منطقه می‌باشد) که هریک از قدرت‌های چین، هند و پاکستان انگاره‌های ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی خاصی به این منطقه داشته و دارند. (نامی، ۱۳۸۸، ۳۰۶) به طور کلی جایگاه پاکستان بر اساس نظریه هارتلند مکیندر در منطقه هلال داخلی و اطراف منطقه محور قرار داشته و از این رو در راهبردهای خشکی محور به عنوان بخشی از منطقه هلال داخلی جایگاه مهمی دارد و هم چنین بر اساس نظریه قدرت دریایی ماهان، پاکستان نیز به علت موقعیت دریایی و ساحلی که با دریای عمان و اقیانوس هند دارد، از حیث مانور دریایی از جایگاه ویژه برخوردار می‌باشد و بر اساس نظریه رملند (سرزمین حاشیه‌ای) اسپایکمن کشور پاکستان نیز در منطقه رملند قرار گرفته و توانایی کسب قدرت بحری و بری را داشته و بدین خاطر از اهمیت زیادی برخوردار می‌باشد و به همین جهت کشور پاکستان در سیاست کانتینمنت ایالات متحده آمریکا (سیاست سد نفوذ در برابر کمونیسم و شوروی سابق) از جایگاه راهبردی برخوردار می‌باشد. (همان، ۳۰۴) و بر اساس نظریه ژئوپلیتیکی مستقل اس. بی کوهن کشور پاکستان به همراه کشور هند منطقه مستقل ژئوپلیتیکی را تشکیل می‌دهد (محمدی، ۱۳۸۵: ۳۱۰).

مرز مشترک با جمهوری اسلامی ایران	۹۰۹ کیلومتر
مرز مشترک با کشور افغانستان	۲۴۳۰ کیلومتر
مرز مشترک با کشور چین (از طریق کشمیر آزاد)	۵۲۳ کیلومتر
مرز مشترک با کشور هندوستان	۲۹۱۲ کیلومتر

عوامل نظامی پاکستان: (Pakistani military agents)

کشور پاکستان از نظر نظامی نیز جزء پنج قدرت برتر نظامی در جهان اسلام به شمار می‌آید. به همین لحاظ این کشور خود را به عنوان رهبر جهان اسلام می‌داند و یکی از قطب‌هایی است که با دیگر مراکز قدرت در جهان اسلام از قبیل ایران، عربستان، ترکیه، اندونزی و مصر رقابت می‌کند. با توجه به ویژگی‌های این کشور از لحاظ جمعیت مسلمان و ارزش‌های نظامی، این کشور سعی دارد جایگاه منطقه‌ای و بین‌المللی خود را در جهان اسلام تقویت کرده و از پتانسیل‌های جهان اسلام نیز در پیشبرد سیاست‌های منطقه‌ای و بین‌المللی خود بهره‌برداری سیاسی و اقتصادی نماید. (نامی، ۱۳۸۸: ۳۰۸) مسئله امنیت ملی از دیرباز دغدغه اصلی پاکستان برای حفظ استقلال بوده و در زمره مهم‌ترین مسائلی است که توجه رهبران این کشور را به خود جلب کرده است (آرنت، ۱۳۷۹: ۳۸۷). البته مهم‌ترین و عمده‌ترین عامل احساس ناامنی پاکستان، دشمنی دیرینه این کشور با هند می‌باشد و همواره از ابتدا امنیت کشورش را در معرض تهدید هند می‌دیده است. لذا مشکلات ناشی از شیوه نادرست جدایی این دو کشور، نیز این تهدید را شدت بخشیده است. دکترین نظامی پاکستان که در سال

۱۹۸۹ میلادی اعلام شد، مبتنی بر تفکر دفاع تهاجمی است. دولت پاکستان معتقد است، با توجه به این که تعداد نیروهای نظامی آن تقریباً نصف سربازان هندی است، این دولت خود را محق می‌داند که هر زمان احساس حمله کند، به سلاح اتمی متوسل شود و به هندوستان حمله نماید. از نظر رهبران نظامی و سیاسی پاکستان، سیاست حملهٔ اول اساس کار دفاعی پاکستان است. این در حالی است که دکترین نظامی هندوستان مبتنی بر تفکر دفاعی و سیاست بازدارندگی است. این نگاه و تفکر راهبردی متمایز مانع انجام هرگونه مذاکره و مصالحه بین دو کشور شده و افزایش مداوم هزینه‌های نظامی و هم چنین نو سازی تجهیزات نظامی با وجود فقر وسیع و گسترده در دو کشور را به همراه داشته است. (دهشیرا، ۱۳۸۲: ۳۸۷)

ساختار کلی نیروهای مسلح: (General structure of the armed forces)

نیروهای مسلح پاکستان از وزارت دفاع، کمیته ستاد مشترک، نیروهای سه گانه زمینی، هوایی و دریایی، نیروهای شبه نظامی، نیروی گارد مرزی و نیروی پلیس تشکیل یافته است. استعداد نیروهای مسلح پاکستان در حال حاضر ۹۲۷/۵۰۰ نفر برآورد می گردد. هم چنین هریک از نیروهای سه گانه از یک نیروی احتیاط تحت عنوان نیروی ذخیره نیز برخوردار می باشند که استعداد آن به شرح جدول زیر است: (نامی، ۱۳۸۸: ۳۱۵)

استعداد نیروهای مسلح پاکستان

ردیف	عنوان نیرو	استعداد نفرات	استعداد نیروی ذخیره (احتیاط)
۱	نیروی زمینی	۵۵۰/۰۰۰	۵۰۰/۰۰۰
۲	نیروی هوایی	۴۵/۰۰۰	۸/۰۰۰
۳	نیروی دریایی	۲۵/۰۰۰	۵/۰۰۰
۴	نیروی شبه نظامی	۲۰۷/۵۰۰	-
۵	نیروی پلیس	۱۰۰/۰۰۰	
۶	جمع کل نیروها	۹۲۷/۵۰۰	۵۱۳/۰۰۰

نیروی زمینی ارتش پاکستان از مهم‌ترین نیروهای مسلح این کشور به شمار می‌آید. این نیرو در نوع خود یکی از تجربه‌ترین نیروهای زمینی دنیا بوده و از تجربیات سه جنگ با هند و نیز تجارب جنگی مربوط به دورانی که به عنوان بخشی از ارتش انگلیس در شبه قاره هند، در جنگ‌های اوّل و دوم جهانی شرکت داشته، برخوردار است و از نظر کارکنان سازمانی، انضباطی و اداری به عنوان یک نیروی کارآمد به شمار می‌آید. فرماندهان این نیرو توانسته‌اند با پیاده کردن شعارهای دینی مانند؛ وحدت، انضباط و ایمان، روحیه اسلامی را در بین کارکنان رواج داده و از آن در جهت دفاع از کشور بهره‌برداری نمایند. نیروی زمینی ارتش پاکستان به وسیله ۹ قراگاه سپاه کنترل می‌گردد که دو سپاه یکم و دوم ضربتی و تهاجمی است و از بالگردهای هجومی برخوردارند و هفت سپاه دیگر دفاعی می‌باشد (سپاه‌های ۴، ۵، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۳۰، ۳۱). سپاه پنجم به عنوان احتیاط نیروی

زمینی است و سپاه دهم راولپندی سنگین‌ترین و بزرگ‌ترین سپاه ارتش پاکستان می‌باشد که عملیات گروه‌های مبارز مسلمان را در مناطق کشمیر هدایت و کنترل می‌کند (همان، ۳۳۰). فرماندهی ستاد ارتش پاکستان در راولپندی قرار دارد و هریک از سپاه‌های نه گانه نیروی زمینی ارتش پاکستان در مناطق زیر قرار گرفته‌اند (نظیف کار و نوروزی، ۱۳۸۲: ۷۰) نیروی هوایی پاکستان از یک ستاد فرماندهی و سه قرارگاه فرماندهی منطقه‌ای شمالی (پیشاور)، مرکزی (سرگودا) و جنوبی (کراچی) تشکیل شده است. هر یک از این فرماندهی‌های سه گانه، خود شامل یک فرماندهی پدافند و سه گروه عملیات، آموزش و نگهداری می‌باشد. هم چنین نیروی هوایی دارای یک فرماندهی مستقل پدافند هوایی می‌باشد که زیر نظر رئیس ستاد آن نیرو انجام وظیفه می‌کند و مسئولیت پدافند هوایی کل کشور و کنترل ترافیک هوایی را به عهده دارد. این فرماندهی از چهار فرماندهی پدافند منطقه‌ای شمالی، جنوبی، غرب و مرکزی به شرح جدول زیر تشکیل شده است. نیروی هوایی پاکستان سعی دارد با کیفی کردن نیروی هوایی از طریق کاهش نیرو و تهیه و ایجاد فناوری و تجهیزات برتر در مقایسه با هند (ایجاد نیرویی با استعداد کم اما توانمند و کشنده) از عمیق‌تر شدن شکاف بین دو نیروی هوایی پاکستان و هند جلوگیری نماید. (نامی، ۱۳۸۸: ۳۴۳)

ردیف	مناطق چهار گانه	پایگاه‌های هوایی تابعه
۱	فرماندهی منطقه شمالی	پایگاه پیشاور و پایگاه کامرا (منهاس)
۲	فرماندهی منطقه مرکزی	پایگاه سرگودا، پایگاه میانوالی و پایگاه رفیقی
۳	فرماندهی منطقه جنوبی	پایگاه مسرور (کراچی)، پایگاه‌های فیصل (کراچی) و سمنگلی (کوئته)
۴	فرماندهی نیروی هوایی (منطقه غرب)	پایگاه چک لالا (راولپندی) و پایگاه رسالپور

نیروی دریایی پاکستان در حال حاضر از یک قرارگاه اصلی (ستاد نیرو واقع در اسلام‌آباد) و چهار قرارگاه فرماندهی به شرح زیر تشکیل یافته است:

- ۱- فرماندهی ناوگان دریایی پاکستان که در بندر کراچی مستقر می‌باشد.
- ۲- فرماندهی پایگاه دریایی کراچی که مسئولیت کلیه تأسیسات ساحلی مستقر در کراچی را به عهده دارد.
- ۳- فرماندهی لجستیک که در بندر کراچی مستقر می‌باشد و مسئولیت پشتیبانی کلیه واحدهای دریایی پاکستان در خشکی و ساحل را بر عهده دارد.
- ۴- فرماندهی شمال که فرماندهی اداری در اسلام‌آباد بوده و مسئولیت تأسیسات مستقر در شمال با وی می‌باشد. (همان: ۳۵۶)

نیروی دریایی پاکستان با استفاده از ۱۱ فروند زیردریایی، ۳ فروند ناوشکن و ۸ فروند فریگیت قادر است خطوط مواصلاتی دریایی جمهوری اسلامی ایران را مختل و بنادر جنوبی کشور را مورد هدف قرار دهد. (همان، ۳۶۱)

استعداد کلی تجهیزات عمده نیروهای مسلح پاکستان

ردیف	نوع تجهیزات	تعداد
۱	هواپیما	حدود ۸۰۰ فروند (جنگنده، شناسایی، ترابری و آموزشی)
۲	بالگرد	حدود ۳۰۰ فروند (هجومی و ترابری و شناسایی)
۳	تانک	۲۴۴۰ دستگاه
۴	نفربر زرهی	۱۱۵۰ دستگاه
۵	توپ‌های صحرایی	۱۷۰۷ عراده
۶	خیمه‌خانه‌ها	۱۸۵۰ قبضه
۷	موشک‌های سطح به سطح	۶۰۰ فروند
۸	موشک‌های سطح به هوا	۱۰۰۰ فروند
۹	زیردریایی	۱۱ فروند
۱۰	ناوشکن	۳ فروند
۱۱	فریگیت دریایی	۸ فروند
۱۲	شناورهای مین روب ساحلی	۱۰ فروند
۱۳	شناورهای موشک انداز	۱۱ فروند

هزینه نظامی پاکستان به سبب نگرانی از هند، سالانه مبالغ زیادی صرف خرید و ساخت تجهیزات نظامی خود می‌کند، به صورتی که هزینه نظامی در بودجه سالانه، یکی از ارقام بسیار بالا می‌باشد و بخش عمده‌ای از درآمد ملی این کشور را به خود اختصاص می‌دهد. به گونه‌ای که بر اساس آمار منتشره در کتاب تحولات عمده نظامی جهان، هزینه‌های دفاعی پاکستان در سال ۲۰۰۰ میلادی معادل ۱۳۱ میلیارد روپیه (۲/۵ میلیارد دلار) و در سال ۲۰۰۱ میلادی به ۱۴۹ میلیارد روپیه (۲/۴ میلیارد دلار) رسیده است که نشان دهنده کاهش ۱۰۰ میلیون دلاری نسبت به سال قبل و هم چنین کاهش ارزش روپیه در مقابل دلار می‌باشد. (اردستانی و پور قلی، ۱۳۸۳، ۶۵۸)

هم‌چنین بودجه دفاعی پاکستان در سال ۱۳۸۷ (ه.ش) معادل ۲۵۰/۲ میلیارد روپیه بوده که در سال ۱۳۸۸ (۲۰۰۸ میلادی) به ۲۹۵/۳ میلیارد روپیه افزایش یافته است. (معاونت اطلاعات آجا، ۱۳۸۸: ۱۲۲)

تأسیسات و صنایع نظامی کشور: (Iran's military installations and industries)

به لحاظ فناوری تسلیحات، باید گفت که پایه فناوری تسلیحات کشور پاکستان بر مبنای فناوری غرب (بریتانیا، فرانسه و ایالات متحده) نهاده شده است. هر چند در دهه‌های ۱۹۶۰، ۱۹۷۰ و اواخر دهه ۱۹۹۰ تحت تحریم‌های غرب، این کشور به سمت سلاح‌های شرقی (شوروی و چین) متوسل شد و حتی این کشور سلاح هسته‌ای خود را که در اواخر دهه ۱۹۹۰ آزمایش کرد، مدیون کمک‌های فنی چین است، اما عمده صنعت

تسلیماتی این کشور غربی است (فلاح زاده، ۱۳۸۵: ۸۱). سه جنگ پاکستان با هند و هم چنین درگیری‌های داخلی مقام‌های پاکستانی با تروریست‌ها، موجب شد تا این کشور در حوزه صنایع دفاعی پیشرفت‌هایی را داشته باشد. برای نمونه کارخانجات تاکسیلا در نزدیکی اسلام آباد، سلاح‌های سبک مانند؛ مسلسل ژ ۳، انواع تفنگ، نارنجک و انواع توپ را می‌سازد و در کارخانجات ماشین سازی کراچی، برخی سلاح‌های سنگین مانند؛ توپ ۱۰۶ میلی متری، خمپاره‌های ۱۲۰ میلی متری و تانک خالد بر اساس استانداردهای ناتو ساخته می‌شود و در صنایع کشتی سازی کراچی نیز انواع قایق‌های سبک نظامی ساخته و انواع کشتی‌های جنگی تعمیر می‌شود. گفتنی است، صنایع موشک‌سازی پاکستان نیز از پیشرفت فراوانی برخوردار می‌باشد. شایان ذکر است، پاکستان نیز دارای توانایی تولید و پرتاب سلاح‌های اتمی می‌باشد و این در حالی است که این کشور به عضویت معاهدات منع تکثیر سلاح‌های هسته‌ای (NPT) و معاهده منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای (CTBT) در نیامده است (همان، ۸۶). پاکستان در بخش فناوری تولید موشک‌های بالستیک با کمک گرفتن از فناوری موشکی کشورهای چین و کره شمالی به پیشرفت‌های قابل ملاحظه‌ای دست یافته است. به طور کلی صنایع موشکی پاکستان در شرکت سوپارکو کراچی که یکی از مهم‌ترین صنایع تحقیقاتی و تولیداتی وزارت دفاع محسوب می‌شود و موسسه تحقیقاتی دکتر عبدالقدیرخان متمرکز می‌باشد. در این شرکت موشک‌های هاتف ۱، ۲ و ۳ ساخته شده و تحقیقات در مورد موشک هاتف ۴ نیز در حال انجام است. (نامی، ۱۳۸۸: ۳۲۰)

قراردادها و پیمان‌های دفاعی - امنیتی: (Defense-security contracts and treaties)

آمریکا اولین دسته سه فروندی از ۱۸ فروند جنگنده‌های فالکن F-16s بلوک ۵۲ مدل C/D درخواست شده توسط نیروی هوایی پاکستان را در مورخه ۸۹/۴/۵ در پایگاه جکوب آباد (شهباز) تحویل نیروی هوایی پاکستان داد. دومین دسته ۳ فروندی از ۱۸ فروند جنگنده‌های فالکن F-16s بلوک ۵۲ مدل C/D درخواست شده توسط نیروی هوایی پاکستان در مورخه ۸۹/۸/۸ با حضور مقامات عالی رتبه نیروی هوایی به ناوگان نیروی هوایی پاکستان در پایگاه جکوب آباد پیوست. آمریکا در سومین مرحله، تعداد ۶ فروند جنگنده فالکن F-16s بلوک ۵۲ مدل C/D در مورخه ۸۹/۸/۲۹ با حضور دریاسالار لف ور رئیس دفتر نمایندگی دفاعی آمریکا در پاکستان به نمایندگی از سوی دولت آمریکا و سپهد رفیق بوت جانشین وقت فرمانده نیروی هوایی پاکستان به نمایندگی از دولت این کشور به نیروی هوایی پاکستان در پایگاه شهباز (جکوب آباد) تحویل داد. چهارمین دسته ۶ فروندی از ۱۸ فروند جنگنده‌های فالکن F-16s بلوک ۵۲ مدل C/D درخواست شده توسط نیروی هوایی پاکستان، طی مراسمی با حضور ایرچیف مارشال راثو قمر سلیمان فرمانده نیروی هوایی پاکستان و کامرون مونتر سفیر آمریکا در پاکستان و سایر مسئولین شرکت کننده در مورخه ۸۹/۹/۲۲ به نیروی هوایی پاکستان تحویل و به ناوگان نیروی هوایی پاکستان در پایگاه جکوب آباد پیوست. جنگنده‌های فالکن F-16s توسط خلبانان پاکستانی که آموزش‌های لازم را در آمریکا فراگرفته‌اند به پاکستان منتقل گردیدند

و در حضور مسئولین آمریکایی و پاکستانی تحویل پایگاه شهناز (جکوب آباد) نیروی هوایی پاکستان گردیدند. پاکستان مبلغ ۱/۴ میلیارد دلار برای خرید جنگنده و مبلغ ۱/۳ میلیارد دلار اضافی جهت بهینه‌سازی ناوگان جنگنده F-16 موجود خود پرداخت نموده است. پاکستان جهت کسب توانائی‌های جدیدی در انجام عملیات‌های هوایی خاص اقدام به بهینه‌سازی‌های جنگنده‌های چندمنظوره F-16A/B بلوک ۱۵ ساخت شرکت لاکهید مارتین، خود که در دهه ۸۰ (۱۹۸۳-۱۹۸۷) از آمریکا دریافت کرده، نمود و در این رابطه از سال ۲۰۰۶ وزارت دفاع پاکستان مذاکراتی را با شرکت ترکیه‌ای آغاز نموده است در این راستا یک شرکت دفاعی ترکیه اعلام نموده در تیرماه سال ۱۳۸۸ توافقنامه‌ای را با کشور پاکستان جهت ارتقاء و بهینه‌سازی تعداد ۴۲ فروند از هواپیماهای F-16 این کشور که قبلاً از آمریکا خریداری نموده بود، امضاء کرده است.

واگذاری هواپیمای آواکس: (Assignment of Avax aircraft)

هواپیماهای آواکس توانایی نیروی هوایی پاکستان را در زمینه، هشدار اولیه هوایی، جمع‌آوری اطلاعاتی سیگنالی و تصویری افزایش داد. اولین فروند هواپیمای آواکس ZDK-03 چینی در مورخه ۸۹/۸/۲۲ در شهر هانگ ژونگ این کشور با حضور مسئولین نظامی پاکستان و چین تحویل و به ناوگان نیروی هوایی پاکستان پیوست. (معاونت اطلاعات آجا، ۱۳۸۸:۷۱)

بررسی تطبیقی عوامل ژئوپلیتیکی دو کشور ایران و پاکستان در حوزه‌های نظامی

موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیکی: (Geographical and geopolitical location)

تسلط کامل ایران بر بخش عمده‌ای از سواحل شمال دریای عمان (سواحل مکران) و برخورداری از موقعیت گذرگاهی به واسطه اشرف و کنترل بر بخش شمالی تنگه راهبردی هرمز و هم چنین واقع شدن در بین دو مخزن عمده استراتژیک انرژی جهان (خلیج فارس و دریای مازندران)، ایران را در یک موقعیت مرکزی نسبت به کشورهای مجاور خود قرار داده است که می‌تواند به عنوان کشوری با نسبت موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیکی بالا در تمام حوزه‌های ژئوپلیتیکی پیرامون خود حضور یافته و به ایفای نقش پردازد. مشرف بودن کشور پاکستان به دریای عمان و دسترسی به اقیانوس هند و قرار گرفتن آن در عرض جغرافیایی شمالی‌تر و نسبتاً مناسب‌تر، موقعیت جغرافیایی ویژه‌ای را برای پاکستان ایجاد نموده است. با توجه به سطور بالا؛ ایران علاوه بر اتصال به موقعیت بری اوراسیا که نسبت به پاکستان دارای موقعیت و شرایط نسبتاً مناسب‌تری می‌باشد، به سبب دارا بودن سواحل طولانی در دریای عمان، از موقعیت بحری مطلوب‌تری نسبت به کشور پاکستان برخوردار است. از سوی دیگر ایران به واسطه پل ارتباطی بین سه قاره اروپا، آسیا و آفریقا، به عنوان یک سرزمین گذرگاهی ایفای نقش می‌نماید لذا دارای موقعیت گذرگاهی ویژه و برتری نسبت به کشور پاکستان هست. در نتیجه کشور جمهوری اسلامی ایران نسبت به کشور پاکستان، از موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیکی برتری برخوردار است.

سیاست‌های دفاعی - امنیتی: (Defense-security policies)

مسئله امنیت ملی از دیرباز دغدغه اصلی کشور پاکستان برای حفظ استقلال و تأمین امنیت خود در مقابل تهدید هند می‌باشد و سیاست دفاعی پاکستان مبتنی بر تفکر دفاع تهاجمی است ارتش پاکستان از نظر نظامی نیز جزء پنج قدرت برتر نظامی در جهان اسلام به شمار می‌رود و ایران نیز از جمله این پنج قدرت محسوب می‌گردد. کشور پاکستان برای دفاع در مقابل تهدید هند نیازمند همکاری نزدیک با کشورهای ایران و چین و بهره‌مندی از پشتیبانی‌های آن‌ها می‌باشد. سلسله مراتب تعیین سیاست‌های دفاعی - امنیتی در ایران نسبت به کشور پاکستان از یکپارچگی و انسجام مناسب‌تری برخوردار می‌باشد. هم‌چنین سیاست‌های نظامی - امنیتی در ایران مبتنی بر تفکر دفاعی و استفاده از قدرت بازدارندگی است. ایجاد عمق سیاست‌های دفاعی در داخل کشور با بهره‌گیری از مشارکت بسیج مردمی و عدم اتکا به قدرت‌های مکمل خارجی و خوداتکایی در تأمین امنیت ملی و اتخاذ سیاست‌های تنش‌زدایی در منطقه به منظور حذف قدرت‌های فرا منطقه‌ای و دستیابی به قدرت بازدارندگی و ایفای نقش مؤثر در مدیریت امنیت منطقه از جمله مهم‌ترین ملاحظات امنیتی در قالب سیاست‌های دفاعی - امنیتی ایران محسوب می‌گردند. در نتیجه به توجه به موارد پیش گفته، جمهوری اسلامی ایران نسبت به کشور پاکستان از موقعیت ژئوپلیتیکی و راهبردی مناسب‌تر و قدرت نظامی برتر برخوردار بوده و دارای سیاست‌های دفاعی - امنیتی مطلوب‌تر متناسب با مؤلفه‌های قدرت ملی کشور به صورت یکپارچه و منسجم می‌باشد و به قدرت‌های خارجی مکمل اتکا ندارد.

توان کمی و کیفی نیروهای مسلح: (Qualitative and quantitative capability of the armed forces)

کشور ایران اسلامی با داشتن جمعیتی بالغ بر ۸۱ میلیون نفر و موقعیت برتر جغرافیایی و ژئوپلیتیکی و با دارا بودن نظام مقتدر مردمی و انقلابی با برخورداری از نیروهای مسلح کارآمد و با تجربه هشت سال دفاع مقدس و با دارا بودن بسیج مردمی ده‌ها میلیون نفری وفادار به نظام و با داشتن صنایع و فناوری نظامی بومی که قادر است، تجهیزات و سلاح مورد نیاز نیروهای مسلح را تولید کند و با وجود دانشگاه‌ها و مراکز نظامی که مشغول تربیت و آموزش نیروهای نظامی می‌باشند، از قدرت نظامی کافی برای دفاع از کشور ایران و کمک به تأمین صلح و امنیت پایدار در منطقه برخوردار است. از طرفی قدرت نظامی پاکستان در این محدوده از لحاظ کمی با توجه به جمعیت بسیار زیاد آن (۱۹۰ میلیون نفر) و آموزش‌های مربوط و هم‌چنین برخورداری این کشور از سلاح اتمی و موشک‌های بالستیک، بالا می‌باشد، لیکن از نظر کیفی در زمینه نو سازی و توسعه نیروهای مسلح به دلیل فقر مالی و پایین بودن درآمدهای تولید ناخالص داخلی این کشور و به تبع آن، پایین بودن هزینه‌های نظامی و بودجه دفاعی، در مقایسه با کشور ایران در سطح پایینی قرار دارد و به همین لحاظ به کمک قدرت‌های خارجی وابسته است.

هزینه‌ها و بودجه دفاعی دو کشور مورد مطالعه در سال‌های ۲۰۰۹-۲۰۱۰ میلادی بر حسب میلیارد دلار

کشور	۲۰۰۹	۲۰۱۰
ایران	۴	۴/۸
پاکستان	۲/۵	۲/۴

به دلیل کاهش ارزش تولید ناخالص داخلی و درآمد سرانه و به رغم افزایش سهم هزینه‌ها و بودجه دفاعی کشور در سال ۲۰۱۰، با توجه به کاهش ارزش پول پاکستان، ارزش هزینه‌های مزبور نسبت به سال قبل کاهش داشته است به طور کلی با توجه به موارد پیش گفته، وضعیت توان کمی و کیفی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران برای دفاع از تمامیت ارضی و تأمین امنیت کشور به قدرت‌های خارجی اتکا ندارد. هم چنین نیروهای مسلح ایران علاوه بر توان بازدارندگی و قدرت نظامی بالا، از روحیه قوی، انگیزه و آمادگی دفاعی بالا و تجربه کافی برخوردار هستند و در زمینه صنایع و فناوری پیشرفته نظامی دارای موقعیت مناسب‌تری می‌باشند. البته از نظر ساختار دفاعی و نظامی همواره این نقص و شکاف مورد توجه نیروهای مسلح ایران بوده است که بودجه و هزینه‌های دفاعی در اختیار دولت و قوه مجریه می‌باشد، در حالی که نیروهای مسلح دارای سلسله مراتب مستقل و در تابعیت فرماندهی معظم کل قوا هستند و این دوگانگی بین به بارگیری و پشتیبانی نیروهای مسلح بعضاً موجب عدم اجرای صحیح برخی از مأموریت‌ها می‌شود. البته به نظر می‌رسد این دوگانگی بیشتر در جهت اجرای نادرست قانون است. هم چنین جنوب شرق ایران به لحاظ جایگاه نظامی می‌تواند در اتخاذ استراتژی‌های بحری، نقش ویژه‌ای برای ایران ایفاء کند و آن را از توان و قابلیت تحرک میان اقیانوسی در فعالیت‌های نظامی برخوردار نماید. ایران از طریق این عرصه آبی می‌تواند به یک قدرت نظامی با حوزه عملکرد میان اقیانوسی تبدیل شود، وجود پایگاه‌های دریایی و هوایی چابهار و توسعه آن‌ها نیز می‌تواند قدرت نظارتی و کنترلی ایران را در بخش شمالی اقیانوس هند افزایش دهد.

قراردادها و پیمان‌های دفاعی - امنیتی: (Defense-security contracts and treaties)

چین، آمریکا و عربستان، سه کشور تأثیرگذار در سیاست خارجی پاکستان است و این کشورها اساس وابستگی استراتژیک پاکستان را از جهت نظامی، سیاسی و اقتصادی به وجود آورده‌اند و در این راستا پاکستان با کشورهای مزبور و برخی از کشورهای اروپایی طی سال‌های اخیر قراردادهای متعددی در زمینه خرید تسلیحات و تجهیزات منعقد نموده است. حفظ امنیت جمعی در یک منطقه در قالب یک سیستم امنیتی، مستلزم ایفاء نقش همه کشورهای محدوده آن منطقه می‌باشد و چنانچه یکی از این کشورها از سیستم امنیتی منطقه کنار گذاشته شود، این سیستم نه تنها کامل نیست، بلکه عاملی است برای تحریک علیه کشور یا کشورهایی که از آن سیستم امنیتی کنار گذاشته شده‌اند و این موضوع خود موجب ناامنی در منطقه خواهد شد.

مسائل هسته‌ای: (Nuclear issues)

از آنجایی که جمهوری اسلامی ایران در پی استفاده مسالمت‌آمیز از فعالیت‌های هسته‌ای خود است، فعالیت هسته‌ای پاکستان و رقابت آن با هند، از جنبه‌های مختلف می‌تواند بر روی فعالیت‌های هسته‌ای کشور ایران تأثیر داشته باشد. از جمله پیامدهای منفی این رقابت برای جمهوری اسلامی ایران افزایش حساسیت نظام بین‌الملل نسبت به سرنوشت فعالیت‌های هسته‌ای ایران است که باعث شده به‌عنوان یکی از کشورهای ایران را تحت فشار قرار دهند تا او را از دستیابی به فناوری هسته‌ای حتی برای مقاصد صلح‌جویانه بازدارند. و همچنین این رقابت باعث به هم خوردن ساختار توزیع قدرت در منطقه خاورمیانه شده که علاوه بر امکان توسعه‌طلبی در منطقه خاورمیانه باعث تحریک کشورهای عربستان، ترکیه و عراق که در شبکه امنیتی ایران قرار دارند، خواهد شد تا به سمت سلاح‌های هسته‌ای گرایش پیدا کنند (آمری راد، ۱۳۷۴: ۱۱۷). تهران به جهت انجام آزمایشات هسته‌ای پاکستان در ایالت بلوچستان و در نزدیکی مرزهای ایران، موضع قوی پاکستان به جهت داشتن توان هسته‌ای در مناقشات منطقه‌ای و همچنین در صورت روی کار آمدن یک حکومت بنیادگرای افراطی در پاکستان، نگران مسابقه تسلیحاتی در شبه‌قاره و به ویژه پاکستان است (محمدی، ۱۳۸۴: ۳۰۰). آزمایش‌های هسته‌ای پاکستان در نزدیکی مرزهای جمهوری اسلامی ایران هم به منزله تهدید، و هم مخرب محیط زیست بوده است.

نتیجه‌گیری

شروع جنگ پاکستان و هند بر سر مسئله کشمیر در سال‌های نخست استقلال این کشور، موجب شکل‌گیری نیروهای مسلح به عنوان یکی از نهادهای ملی در پاکستان گردید و تداوم این تخصیص و تهدیداتی که پاکستان از جانب هند احساس می‌کرد موجب شکل‌گیری ارتش قوی و نفوذ آن در ساختار حکومتی شده و در واقع از سال ۱۹۴۷ به بعد، ارتش خود را مهم‌ترین عامل بقای کشور تلقی نموده و تداوم این وضعیت در طی این ۷۰ دهه این روند را تبدیل هویت ویژه‌ای برای ارتش کرده است و ارتش بین مردم دارای جایگاه ویژه‌ای است و نیز از قدرت سازماندهی و انسجام سازمانی بیشتری نسبت به سایر نهادها و سازمان‌ها برخوردار بوده ساختار فرماندهی ارتش پاکستان متأثر از الگوی انگلیس است و نیروی زمینی آن مهم‌ترین بخش نیروهای مسلح آن کشور بوده و نیروی دریای پاکستان یکی از قدرتمندترین نیروهای دریایی منطقه محسوب می‌شود و نیروی هوایی پاکستان عمدتاً امریکایی و اروپایی (فرانسه) متکی است و اخیراً گرایش‌های زیادی به چین پیدا کرده است از این رو ارتش پاکستان، مهم‌ترین و تأثیرگذارترین نهاد قدرت در پاکستان محسوب می‌گردد اگر چه ظاهراً و قانوناً ارتش پاکستان حق دخالت در امور سیاسی را نداشت، اما نظام سیاسی اجتماعی پاکستان به گونه‌ای است که به اعتقاد کارشناسان و تحلیل‌گران سیاسی، کلیدی‌ترین نهاد سیاسی این کشور محسوب می‌شود در پاسخ به فرضیه تحقیق در خصوص سیاست‌های دفاعی ج ۱.۱ در رابطه با عوامل ژئوپلیتیکی کشور پاکستان به ترتیب اولویت قدرت نظامی و توان کمی و کیفی نیروهای مسلح کشور پاکستان با و قدرت

هسته‌ای این کشور و عضویت کشور پاکستان در معاهدات نظامی و ایجاد پیمان‌های دفاعی با قدرت‌های منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای با ضریب همبستگی برخوردار کشور پاکستان از تأسیسات و صنایع نظامی داخلی و فناوری دفاعی و در نهایت توسعه توانمندی‌های نظامی پاکستان بیشترین تهدید برای جمهوری اسلامی ایران داشته که باید در تدوین سیاست‌های دفاعی، با توجه به قرار گرفتن وضعیت موجود در منطقه تدافعی و فاصله آن با منطقه تهاجمی، باید به طراحی و تدوین سیاست‌های دفاعی با استفاده از فرصت‌ها برای رفع یا جبران نقاط ضعف پردازند که برای این منظور پیشنهاد می‌گردد در برنامه‌ریزی‌های دفاعی کشور در این محدوده، توجه لازم به تخصیص منابع به منظور استفاده از فرصت‌های موجود و هم چنین تولید فرصت‌های جدید برای حفظ و ارتقاء قوت‌های محیط داخلی و رفع تهدیدات و ضعف‌های موجود به عمل آید. ضمن اینکه در خصوص پیمان‌های نظامی این کشور و بحث هسته‌ای که این کشور و آزمایشات آن در منطقه بلوچستان و مهم‌تر از آن اگر حکومت تندرو و افراطی در راس این کشور قرار گیرد قطعاً مسئولین حوزه دفاعی باید به این موضوع توجه ویژه‌ای داشته باشند.

منابع:

- آرنست، اریک (۱۳۷۹)، «**ظرفیت نظامی و خطر بروز جنگ**»، ترجمه؛ سید شمس‌الدین میر ابوطالبی و دیگران، دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه پاسداران انقلاب اسلامی - دوره عالی جنگ، تهران.
- اتوتایل، ژاروید (۱۳۸۰)، **تفکر انتقادی درباره ژئوپلیتیک**، اندیشه‌های ژئوپلیتیک در قرن بیستم، ترجمه؛ محمدرضا حافظ نیا و هاشم نصیری، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، تهران.
- اخباری، محمد (۱۳۷۸)، «**جغرافیای نظامی ایران**»، دانشگاه امام حسین (ع)، تهران.
- اخباری، محمد و محمدحسن نامی (۱۳۸۸)، **جغرافیای مرز با تأکید بر مرزهای ایران** «سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح
- اردستانی، حسین و پور قلی، علی (۱۳۸۳) «**تحولات عمده نظامی جهان**»، مرکز چاپ سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، دانشکده فرماندهی و ستاد (دافوس)، تهران.
- ۶- افتخاری اصغر (۱۳۸۸)، «**مراحل بنیادی در مطالعه امنیت ملی**» ترجمه اصغر افتخاری، تهران، پژوهشکده راهبردی
- آمری راد، داوود (۱۳۷۴) «**روابط ایران و پاکستان در بعد از انقلاب اسلامی**»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق.
- بیلیس، جان و همکاران (۱۳۸۳)، «**استراتژی درجهان معاصر مقدمه‌ای بر مطالعات استراتژیک**»، مترجم، احمد خیری،
- بیگلری، محمد، (۱۳۸۲) «**بررسی تأثیر ژئوپلیتیک پاکستان بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران و تبیین راهبرد مناسب آن**» پایان‌نامه دکتری علوم دفاعی راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران.
- پایان‌نامه مطالعات گروهی گرایش سیاست دفاعی (۱۳۸۹) «**تدوین استراتژی دفاعی - امنیتی آمایش سرزمین‌های سواحل دریای عمان**»، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران.
- تودارو، مایکل (۱۳۷۷) «**توسعه اقتصادی در جهان سوم**»، ترجمه غلامعلی فرجادی، چاپ ششم، مؤسسه عالی پژوهش، تهران.
- تهمی، محمدرضا (۱۳۸۴) «**امنیت ملی (جلدیکم)**»، نشر آجا، تهران
- تهمی، مجتبی (۱۳۸۴) «**امنیت ملی، دکترین سیاست‌های دفاعی و امنیتی، انتشارات آجا، تهران.**
- چگینی، حسن (۱۳۸۴) «**نظام مدیریت استراتژیک دفاعی**»، نشر آجا، جلد اول، تهران.
- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۸۵) «**اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک**»، انتشارات پاپلی، مشهد.
- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۷۹) «**مساله جا و مکان جغرافیایی**»، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی
- حشمت زاده، محمد باقر و هاشمی، محمد و حافظ نیا، محمدرضا و سلامی، حسین (۱۳۸۰)، «**میزگرد**»، ایران‌شناسی،

- رویکردهای دفاعی و امنیتی، فصلنامه مطالعات دفاعی و امنیتی، شماره ۲۶، معاونت پژوهش دانشکده ستاد- دانشگاه امام حسین (ع).
- دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، (۱۳۸۷) «پاکستان»، انتشارات وزارت امور خارجه، تهران.
- دهشیار، حسین (۱۳۸۲) «سیاست خارجی آمریکا در آسیا، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر»
- رشید، غلامعلی (۱۳۸۶) «نقش عوامل ژئوپلیتیک در راهبرد دفاعی» (مطالعه موردی؛ ایران نسبت به عراق)، پایان‌نامه دکتری جغرافیای سیاسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- رشید، غلامعلی (۱۳۸۶) «جزوه درس ژئوپلیتیک، مقطع دکتری علوم دفاعی راهبردی»، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران.
- سالنامه آماری کشور (۱۳۹۰) «مرکز آمار ایران»، تهران.
- صفوی، سید یحیی (۱۳۸۰) «مقدمه‌ای بر جغرافیای نظامی ایران»، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، جلد سوم، تهران.
- صفوی، سید یحیی (۱۳۸۱) «مقدمه‌ای بر جغرافیای نظامی ایران»، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، جلد اول، تهران.
- عزتی، عزت ا... (۱۳۸۰) «ژئوپلیتیک در قرن بیست و یکم»، انتشارات سمت، تهران.
- عزتی، عزت ا... و یزدان پناه درو، کیومرث (۱۳۸۶) «تحلیلی بر ژئوپلیتیک پیمان اقتصادی- امنیتی شانگ‌های با تأکید بر چشم‌انداز عضویت ایران در این سازمان |، فصلنامه بین‌المللی ژئوپلیتیک (علمی- پژوهشی)، سال سوم، شماره سوم، انجمن ژئوپلیتیک ایران،
- عمید، حسن (۱۳۷۷) «رهنگ فارسی عمید»، انتشارات امیرکبیر، چاپ سیزدهم، تهران.
- عندلیب، علیرضا (۱۳۸۰) «نظریه پایه و اصول آمایش مناطق مرزی جمهوری اسلامی ایران»، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی- دانشکده فرماندهی و ستاد (دوره عالی جنگ)، تهران.
- فلاح زاده، محمدهادی (۱۳۸۵) «آشنایی با کشورهای اسلامی»، مؤسسه تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر، تهران.
- کاویانی، محمدرضا و علیجانی، بهلول (۱۳۷۴) «مبانی آب و هواشناسی»، انتشارات سمت، چاپ چهارم، تهران.
- کوهن، سائول برنارد (۱۳۸۷) «ژئوپلیتیک نظام جهانی» ترجمه؛ عباس کردان، انتشارات مؤسسه ابرار معاصر، تهران.
- محمدی، ناصر (۱۳۸۵) «جغرافیای کشورهای همجوار»، پاکستان، تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- معاونت اطلاعات آجا (۱۳۸۸) «برآورد اطلاعات راهبردی» شماره ۳۰ کشور پاکستان، تهران.
- معاونت اطلاعات ندسا (۱۳۸۲) «بررسی منطقه عملیات چابهار»، جاسک، تهران.

- میرحیدر، درّه (۱۳۷۷) «مبانی جغرافیای سیاسی» انتشارات سمت، چاپ پنجم، تهران.
 - میرحیدر، درّه (۱۳۷۷) «ژئوپلیتیک: ارائه تعریفی جدید»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال سیزدهم، شماره ۴، مشهد.
 - مینایی، مهدی (۱۳۸۶) «درآمدی بر ژئواستراتژی»، نشر پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران.
 - مویر، ریچارد (۱۶۷۴) «درآمدی نو بر جغرافیای سیاسی» ترجمه درّه میرحیدر با همکاری یحیی صفوی،
 - نامی، محمدحسن (۱۳۸۸) «جغرافیای کشور پاکستان با تأکید بر ایالت بلوچستان»، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
 - واعظی، محمود (۱۳۸۵) «تحولات سازمان شانگهای و عضویت ایران، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز»، شماره ۵۳،
 - هپل، لسل (۱۳۶۵) تجدید حیات
- منابع لاتین:
- New York: Colombia U.n Barim rosen: iran since the revolution 41
 - [http:// www.leader.ir](http://www.leader.ir)42
 - <http://fa.wikisource.org/wiki>43
 - <http://fa.wikipedia.org>44
 - <https://isatisserver.ir/index.php/news/400245>
 - 46closure. Ln p.j- Taylor. (ed). The political Geography of The twentieth century. London:Belhaven press